

PREDLOG PRAKTIČNE POLITIKE

Za Fondaciju za liberalnu praktičnu politiku (FLPP)

LIBERALNE VREDNOSTI I REFORMSKI POTENCIJAL SRBIJE

Stavovi građana, društvene podele i prostor za
institucionalne reforme

StratEdgist Research & Advisory

Navigate with confidence

Beograd, Septembar 2026

Grounded in evidence

SADRŽAJ

1. Sažetak.....	3
2. Pozdravna reč.....	6
3. Uvod i kontekstualne napomene.....	10
4. Zašto (ponovo) govoriti o liberalnim vrednostima?	11
4.1. O istraživanju javnog mnjenja.....	11
4.2. Konceptijski okvir predloga praktične politike – kako smo merili liberalne orijentacije građana?	11
5. Diskusija istraživačkih nalaza	15
5.1. Kako građani vide svoj život i društvo u kojem žive?	15
5.2. Sigurnost ili promena?.....	16
5.3. Šta Ustav znači građanima?.....	18
5.4. Da li Srbiji treba promena Ustava?	19
5.5. Šta građani žele da sačuvaju u Ustavu, a šta bi menjali?	21
5.6. Mapa potencijalnog ustavnog konsenzusa.....	22
5.7. Dimenzije liberalnih stavova građana	24
5.8. Liberalne vrednosti i opšta politička orijentacija.....	25
5.9. Stabilnost i promene kao vrednosna podela.....	26
5.10. Načelni odnos prema demokratiji i liberalne vrednosti.....	28
5.11. Liberalne vrednosti i političke preferencije	29
5.12. Liberalne vrednosti i odnos prema ustavnoj reformi.....	33
6. OD JAVNOG MNJENJA DO REFORME: TRI MOGUĆA PRISTUPA.....	36
6.1. Opcija 1: Inkrementalna institucionalna reforma	36
6.2. Opcija 2: Ciljana ustavna reforma	37
6.3. Opcija 3: Novi ustavni i reformski konsenzus	38
7. KAKO PROŠIRITI PROSTOR ZA LIBERALNE REFORME?	39
7.1. Preporuke za institucije i donosiocce odluka.....	39
7.2. Preporuke za političke aktere	40
7.3. Preporuke za civilno društvo, think tank organizacije i liberalne fondacije.....	41
7.4. Preporuke za komunikaciju reformi	42
8. ZAKLJUČAK.....	44

8.1. Liberalizam bez etikete.....	44
8.2. Vrednosti izvan stranačkih granica.....	44
8.3. Uslovi za širi reformski konsenzus.....	46
9. Aneks: Eksplorativna mapa vrednosnih profila građana.....	48
10. Executive summary.....	51

** Svi termini korišćeni u ovom izveštaju u muškom gramatičkom obliku odnose se podjednako na osobe muškog i ženskog roda, gde god je to primenljivo.*

1. Sažetak

Istraživanje javnog mnjenja sprovedeno na nacionalno reprezentativnom uzorku od 1.000 punoletnih građana Srbije (20-31. avgust 2026) *pokazuje podeljeno, ali ne i nužno nepomirljivo društvo*. Građani su gotovo podjednako rascepljeni oko pravca u kojem se zemlja kreće i oko toga da li joj je potrebna stabilnost ili promena, pri čemu je ovo drugo pitanje gotovo potpuno uslovljeno prvim, a najsnažnije predviđeno godinama ispitnika (65% mladih od 18-29 godina želi promene, naspram 29% onih preko 60).

Iako većina (58,7%) načelno smatra da je demokratija uvek bolja od drugih oblika vladavine, blizu trećine građana ne deli tu bezuslovnu privrženost. Ipak, postoji čvrst, širok konsenzus oko odbacivanja otvorene koncentracije vlasti i snažna podrška ekonomskoj solidarnosti koja je nezavisna od stranačke pripadnosti.

Ustav Srbije ostaje slabo poznat (samo 29% dobro poznaje taj akt) i pretežno se percipira kao dokument koji ne štiti dovoljno interese građana, što otvara prostor i za reformu i za bolju komunikaciju postojećih (ustavnih) garancija. Iako 71% građana podržava neki vid ustavne promene, podrška je oštro polarizovana po političkim linijama. Tako je svega 4,8% onih koji su za promenu ustava zabeleženo kod jezgra vladajuće većine, dok kod studentskog segmenta promenu Ustava podržava čak 53,7% ispitanika.

Kada se pogleda koje bi konkretne oblasti građani menjali, izdvaja se jasan i uzak teren realnog, statistički potvrđenog konsenzusa: *borba protiv korupcije i reforma pravosuđa su jedine dve teme podjednako visoko rangirane u svim političkim opcijama*, dok su izborni sistem, ograničenja za nosioce funkcija i zaštita ljudskih prava izrazito polarizujuće teme, usko vezane za političku poziciju ispitanika.

Liberalne vrednosti građana ne obrazuju jednu jedinstvenu ideološku celinu. Podrška političkim slobodama, individualizmu, tržišnoj ekonomiji i redistribuciji predstavlja četiri povezane, ali različite dimenzije. Građani mogu istovremeno podržavati tržišnu privredu, snažniju socijalnu zaštitu i pojedine neliberalne institucionalne stavove. Demokratsko-pluralistička orijentacija predstavlja najjasniju vrednosnu liniju političke podele. Izraženija je među građanima koji smatraju da se Srbija kreće u lošem smeru, žele političke promene i podržavaju Studentsku listu ili proevropsku opoziciju. Niže vrednosti zabeležene su među biračima i potencijalom SNS-a i SPS-a. Odnos prema redistribuciji predstavlja najšire polje saglasnosti. Podrška državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima prisutna je među građanima različitih političkih opredeljenja. Značajne razlike nisu utvrđene ni između birača SNS-a i Studentske liste niti između potencijala različitih političkih opcija. Tržišna

orijentacija ne prati jednostavnu podelu između vlasti i opozicije, niti između leve i desnice. Relativno izraženu tržišnu orijentaciju pokazuju potencijali proevropske opozicije, NPS koalicije i Studentske liste, ali i potencijal SPS-a. Istovremeno, tržišna orijentacija ne podrazumeva nužno protivljenje socijalnoj ulozi države.

Politički potencijali nisu zatvoreni i međusobno isključivi birački blokovi. Više od trećine građana, odnosno 34,7%, pripada potencijalu najmanje dve političke opcije. Među građanima koji pripadaju makar jednom potencijalu, 41,4% otvoreno je prema podršci većem broju opcija. *Građani sa izraženijom demokratsko-pluralističkom orijentacijom kritičniji su prema postojećem Ustavu i otvoreniji prema njegovim obuhvatnijim promenama.* Ipak, podrška ustavnoj reformi nije izraz jedinstvenog liberalnog profila: individualizam, tržišna orijentacija i odnos prema redistribuciji nisu na isti način povezani sa željenim obimom promene Ustava. *Građani nisu podjednako podeljeni oko svih vrednosti i politika.* Političke preferencije prate stvarne razlike u odnosu prema demokratiji, pluralizmu i podeli vlasti, ali su razlike manje u oblasti ekonomskih stavova, posebno redistribucije. Politička polarizacija je zato u pojedinim oblastima izraženija od vrednosne udaljenosti među građanima.

Institucionalna reforma može prevazići granicu vlast-opozicija, ali ne kao apstraktan ideološki projekat ili program jednog političkog bloka. Najveći potencijal ima reformski pristup koji je postepen, politički uključiv i usmeren na konkretne koristi: jednakost pred zakonom, zaštitu prava, nezavisnost institucija, suzbijanje korupcije i ekonomsku sigurnost. *Osnova za širi reformski konsenzus nalazi se u povezivanju demokratskih institucija sa socijalnom odgovornošću.* Rezultati ukazuju da tržišna privreda, institucionalna ograničenja vlasti i smanjivanje ekonomskih nejednakosti u stavovima građana ne moraju biti suprotstavljeni ciljevi.

Ovaj predlog praktične politike predlaže tri opcije o kojima se može diskutovati: od prve, koja treba da menja Ustav u postojećem okviru i sa temama oko kojih postoji konsenzus, preko limitirane ustavne reforme (uz inkluzivan proces) do sveobuhvatne i koherentne promene čitavog ustavnog okvira.

Na osnovu rezultata mogu se izdvojiti sledeći uslovi pod kojima bi institucionalna reforma mogla da dobije podršku izvan postojećih političkih blokova:

1. *Reforma treba da bude predstavljena kroz konkretnu zaštitu građana.* Podela vlasti, nezavisnost sudova i odgovornost institucija treba da budu povezane sa *svakodnevним problemima*: jednakošću pred zakonom, zaštitom prava, suzbijanjem korupcije i ograničavanjem političke samovolje.

2. *Promene treba da budu postepene, jasno određene i razumljivo obrazložene.* Šira podrška postoji za promenu Ustava, ali je najveća za manje izmene. To govori u prilog *preciznim reformskim predlozima sa vidljivim posledicama, a ne neodređenom zahtevu za potpunim preuređenjem sistema.*
3. *Institucionalne i ekonomske reforme ne treba suprotstavljati socijalnoj sigurnosti.* Široka podrška redistribuciji pokazuje da bi reformski program koji se oslanja isključivo na deregulaciju i smanjivanje uloge države imao ograničen domet. *Tržišne reforme mogu dobiti širu podršku ako su povezane sa zaštitom od ekonomskih rizika i smanjivanjem nejednakosti.*
4. *Reforma ne treba da bude predstavljena kao vlasništvo jednog političkog bloka.* Kada se institucionalne promene poistovete sa određenom strankom ili opozicionim identitetom, građani ih mogu procenjivati prema odnosu prema političkom akteru, a ne prema njihovom sadržaju. *Šira podrška zahteva uključivanje različitih društvenih i političkih grupa u definisanje ciljeva reforme.*
5. *Proces reforme mora biti participativan i informativan.* Ograničeno poznavanje Ustava povećava *značaj javnog obrazlaganja predloga, dostupnih informacija, javnih rasprava i mogućnosti da građani razumeju* kako bi predložene promene uticale na njihov položaj.
6. *Treba razlikovati oblasti mogućeg konsenzusa od pitanja stvarnog vrednosnog sukoba.* Socijalna sigurnost, smanjivanje nejednakosti i konkretna zaštita prava pružaju širu osnovu za približavanje. Nasuprot tome, odnos prema podeli vlasti i političkom pluralizmu ostaje važna linija podele i zahteva dugoročniji rad na izgradnji demokratske političke kulture.

Institucionalna reforma, prema tome, može prevazići granicu vlast-opozicija, ali pre svega kao skup konkretnih i postepenih promena koje građani prepoznaju kao zaštitu svojih prava i interesa. Manje je verovatno da će širu podršku dobiti ako bude predstavljena kao apstraktan liberalni projekat, zahtev za potpunim raskidom sa postojećim poretком ili program jednog političkog tabora. Potencijal za reformski konsenzus postoji upravo u povezivanju demokratskih institucija sa socijalnom sigurnošću, praktičnom zaštitom građana i politički uključivim procesom promena.

2. Pozdravna reč

Poštovani čitaoci,

zadovoljstvo nam je da možemo da Vam predstavimo predlog praktične politike koji smo sačinili u saradnji sa Stratedgist timom.

Srpska javna scena nesumnjivo je preplavljena plimom samozvanih političkih analitičara koji mahom zbunjuju građane brojnim proizvoljnim izlaganjima, koja su retko utemeljena u naučno obrađenim podacima i prevashodno namenjena promociji određene partikularne političke agende.

Istovremeno, svedoci smo nezapamćene polarizacije javnog mnjenja za i protiv političkog režima koji ulazi u svoju petnaestu godinu vladavine, ispoljujući jaku volju da traje i dalje.

Društvo je podeljeno početkom jeseni 2026. godine na dve jednake polovine: 44% građana smatra da država ide u dobrom smeru, dok istovremeno 44% građana smatra suprotno: da se kreće u lošem pravcu, pri čemu preostaje 12% neopredeljenih. Takav nedostatak saglasja u javnom mnjenju retko se susreće u komparativnoj praksi primenjenih istraživanja.

Smatrali smo da ovako bitni društveni fenomeni zaslužuju dublju analizu koja reflektuje ne samo aktuelne političke stavove građana već i njihova dublja, sržna uverenja, te i same vrednosti, pri čemu se ne ustručavamo da iz empirijske oblasti zađemo i dublje u oblasti: prava, antropologije, socijalne psihologije i političke filozofije u nastojanju da smišljeno interpretiramo na podacima zasnovanu savremenu društvenopolitičku realnost koju žive građani i građanke Srbije.

Dobro je poznato da pristupanje država kandidata u članstvo Evropske unije značajno vremenski prevazilazi mandat dve ili više vlada (izbornih ciklusa) te zahteva od političkih aktera koji su po prirodi stvari u demokratskim sistemima međusobni konkurenti - saradnju i usaglašavanje oko zajedničkog cilja sveobuhvatne društvene transformacije (primena evropske agende). Ovo dodatno dobija na značaju ukoliko se podsetimo da ova transformacija teče kroz recepciju pravnih tekovina Unije u domaći pravni poredak putem koga se kvalitativno transformišu društveni odnosi u širokom spektru (od zaštite potrošača

preko upravljanja zavodima za izvršenje krivičnih sankcija do veterine i dobrobiti životinja, sve ovo samo primera radi, reč je o 35 poglavlja, odnosno tematskih grupacija propisa).

U slučaju Srbije primetna je duboka konzervativnost prevashodno starijih kohorti stanovništva koja se ogleda u težnji ka: „stabilnosti i kontinuitetu“, odnosno otporu spram promena i reformi. Ovakvo natpolovično prisutno sržno uverenje (pronađeno kod 53% ispitanika) ne pogoduje smenjivosti vlasti, niti reformskim procesima koji mogu društvo i državu voditi ka integraciji u širi evropski mozaik.

Srbija, tako, ostaje kao usamljeno ostrvo okruženo plavom bojom Evropske unije i NATO alijanse i suviše često deluje kao geopolitička platforma za realizaciju interesa Ruske Federacije i Narodne Republike Kine na evropskom kontinentu. Stoga nije začuđujuće da postoji gotovo opšta saglasnost da Srbija ne treba da uvede sankcije RF povodom oružane agresije na Ukrajinu iako su to uradile sve druge evropske zemlje i uprkos činjenici da se Rusija pridružila UN sankcijama protiv SRJ (Srbija i Crna Gora) 1992. godine.

Moguća interpretacija na prvi pogled iracionalnog stava građana Srbije verovatno zahteva primenu alata analitičke psihologije i sagledavanje fenomena transgeneracijske transmisije traume. Naime, gotovo svaka generacija rođena na teritoriji Srbije, kao i okolnih zemalja iskusila je u nekom periodu svog života strahote: ratova, međunarodnih sankcija, gladi, etničkog čišćenja, pa i genocida. Stoga, bojazan i anksioznost da „zlo ponovo ne dođe po svoje“. Iz istog razloga, građani tragaju za sigurnošću pod skutima velikih sila, te sopstvenih harizmatičnih (populistički nastrojenih) „lidera“ uz tradicionalnu privrženost vojsci i Srpskoj pravoslavnoj crkvi (čime su se bavila brojna druga empirijska istraživanja).

U visoko politički polarizovanom društvu ipak postoje teme koje povezuju dva naizgled nepomirljiva bloka pristalica režima (koje predvodi Srpska napredna stranka) i opozicije (kojom dominira Studentska lista). Prevashodno je reč o fokusu na nedostatke u društvenoj raspodeli ekonomskog bogatstva i želji da se smanje razlike. Zapanjujuće je stoga da se temom poreske politike gotovo niko u političkom polju ne bavi, iako je ova tema veoma potentna ukoliko se na ispravan način približi biračima, pogotovo imajući u vidu da sadašnji poreski sistem nije suštinski menjan već duže od dve decenije i da prevashodno pogoduje vlasnicima kapitala.

Kada je reč o ustavnom poretku koji je osmišljen donošenjem Ustava Republike 8. novembra 2006. godine nakon što je Crna Gora napustila državnu zajednicu sa Srbijom, pokazalo se da ovaj najviši pravni akt, koji je temelj pravnog poretka, nije uspeo da „ustavi vlast“ i omogućiti da se putem podele vlasti omoguće međusobni kontrolni mehanizmi.

Izglasavanju novog Ustava prethodio je dvodnevni (neuobičajen) referendum 28. i 29. oktobra 2006. kada su građani Srbije tesnom većinom glasali za donošenje novog najvišeg

pravnog akta. Izlaznost je bila 54,91% od ukupnog broja upisanih birača (izašlo je 3.645.517 građana), dok je većina koja je glasala „ZA” novi Ustav iznosila 53,04% u odnosu na ukupan broj upisanih birača, čime su zadovoljeni uslovi revizije procedure prethodnog Ustava iz 1990. godine koji je prethodno usvojio jednopartijski parlament. Naime, ovaj Ustav koji je bio pravna podloga za sadašnji Ustav je 28. septembra 1990. godine izglasala stara, jednopartijska Skupština Socijalističke Republike Srbije. U tom sazivu parlamenta sedeli su isključivo delegati izabrani u okviru socijalističkog poretka, pod kontrolom tadašnjeg Saveza komunista Srbije (koji se u julu te godine transformisao u Socijalističku partiju Srbije). Tu dolazimo na pomisao da „što se grbo rodi vrijeme ne ispravi” jer Srbijom se od 2012/13 upravlja iz jednog centra moći u kvazimonističkom političkom poretku gde izbori služe kao tzv. fasadna demokratija. Politički sistem generiše značajan stepen entropije vladavine prava i regresivno vuče državu ka vremenu pre prvih pluralističkih izbora. Naime, usudujemo se da konstatujemo da je sadašnji Ustav omogućio (umesto da spreči) pojačano autokratski oblik vladavine. Pri tome, ne treba smetnuti s uma da je važeći Ustav donet bez širih društvenih konsultacija isključivo kao međusobno usaglašen oktroisani akt tri najveće političke grupacije zastupljene u srpskom parlamentu (DS, DSS i SRS), u velikoj brzini i sa željom da se pruže argumenti ka unutra i ka spolja o tome da je Kosovo neotuđivi deo Srbije.

Pomenimo da političke elite u Srbiji nisu pokušale da u vremenu nakon raspada SFRJ i subsekventno Savezne Republike Jugoslavije (državne zajednice) osmisle suštinu nove države, njen identitet i prodru u narodnu dušu te je tako i **Ustav ostao od sadržine ispražnjen akt za koji građani smatraju da ne štiti njihova prava i interese**, što je jedan od značajnijih nalaza našeg istraživanja. Stoga, ne čudi da **značajan broj građana ne poznaje Ustav sopstvene države**, pri čemu su znamenja, odnosno državni simboli konfuzni u smislu da se primera radi: u himni peva srpskom kralju, na zastavi države je kruna, a Srbija ostaje organizovana kao republika.

Uprkos svemu navedenom među građanima postoji spremnost na ustavne promene koja je značajna, većinska i zahvata oba pola javnog mnjenja i to po pitanjima sprečavanja i borbe protiv korupcije, kao i reforme pravosuđa. Pri ovome, ne treba da zaboravimo da je Ustav Srbije pretrpeo izmene i dopune 9. februara 2022. godine u delu koji se odnosi na organizaciju pravosuđa. Na referendum vezan za potvrđivanje ovih ustavnih promena izašlo je svega 30,65% upisanih birača, što je izrazito nizak udeo korpusa ukupnog građanstva. Podsetimo se ovde Demokritovih reči iz Periklove pogrebne besede: „Građanin Atine ne zanemaruje javne poslove kada se stara o svom privatnom posedu... Čoveka koji se ne interesuje za državu, smatramo ne štetnim, nego nekorisnim, i mada samo nekolicina može tvoriti politiku, svi smo sposobni da sudimo o njoj. Na diskusiju ne gledamo kao na kamen spoticanja na putu političke akcije, već kao na neophodnu pripremu da se deluje

mudro... Verujemo da je sreća plod slobode, a sloboda plod smelosti i zato se ne povlačimo pred opasnošću rata..." Ovaj citat je samo ilustracija nepostojanja tradicije i kolektivne svesti o značaju učešća u poslovima od javnog značaja, pri čemu se vazda u narodu traži „mesija“ - sveznajući i onipotentni vođa koji će rešiti stvari i omogućiti trajno blagostanje. Drugim rečima, nedostatak volje da se preuzme odgovornost za sopstvenu i sudbinu kolektiviteta kome se pripada. Ovo je svojstvo koje je Karl Poper u svom poznatom delu „Otvoreno društvo“ naveo kao distinkciju između plemenske i građanske svesti, odnosno kolektivismu i individualizmu.

Kao liberali i slobodni građani uvereni smo da demokratija zahteva neprekidnu borbu i učešće u državnim poslovima građana Republike koja je javno i zajedničko dobro, a ne vlasništvo privilegovane i od naroda otuđene, nesmenljive grupe uzurpatora.

Povratak slobode i demokratije u Srbiju, odnosno obnova načela Republike zahteva novi Ustav. Stoga ovaj predlog praktične politike koji nudi preporuke kako ići ka novom društvenom saglasju oko budućnosti Srbije i obnovi demokratije putem ustavne reforme.

Mr Danijel Pantić, predsednik Upravnog odbora FLPP

3. Uvod i kontekstualne napomene

Predlog praktične politike „Stavovi građana, društvene podele i prostor za institucionalne reforme“ je baziran na javnomnjenjskom istraživanju koje je za potrebe Fondacije za liberalnu praktičnu politiku (FLPP) sprovela kompanija Stratedgist Research & Advisory (*Stratedgist*) na uzorku od 1.000 ispitanika iz Srbije, bez Kosova i Metohije.

Cilj istraživanja je da se identifikuje distribucija liberalnih vrednosti među odraslom populacijom u Srbiji kao i njihovi stavovi o mogućim ustavnim reformama. Predlog praktične politike uzima u obzir glavne nalaze iz istraživanja (videti poglavlje o diskusiji nalaza) i na njima bazira neke od mogućih avenija za ustavnu reformu i daje preporuke za sve glavne aktere, donosiocce odluka i zainteresovane strane.

Istraživanje je rađeno pred početak kampanje za parlamentarne izbore zakazane za 25. oktobar 2026. godine, u atmosferi punoj tenzija, niskog poverenja u institucije, prekida komunikacije između glavnih političkih aktera i izražene društvene polarizacije. Takvo okruženje se prepoznaje u glavnim nalazima (smer kretanja države, izbor između stabilnosti i promene) i posledično utiče na odnos građana prema važnim ustavnim pitanjima. Odnos prema liberalnim vrednostima je postojaniji i treba ga posmatrati tako i ne (samo) kao posledicu momenta u kojem se istraživanje realizovalo.

4. Zašto (ponovo) govoriti o liberalnim vrednostima?

4.1. O istraživanju javnog mnjenja

Istraživanje na osnovu koga su dobijeni podaci koji su pred Vama je sprovedeno u periodu od 20. do 31. avgusta 2026. godine, na nacionalno reprezentativnom uzorku od 1000 punoletnih građana Srbije, bez Kosova i Metohije.

Ovako kreiran uzorak nosi sa sobom standardnu statističku marginu greške od približno $\pm 3,1$ procentni poen, uz nivo pouzdanosti od 95%, za one rezultate koji se nalaze blizu 50%. Margina greške je veća za rezultate koji se odnose na podgrupe unutar uzorka i raste srazmerno smanjenju veličine posmatrane podgrupe. Nalazi su ponderisani prema demografskim, popisnim, podacima, kao rezultatima poslednjih parlamentarnih izbora iz 2023. godine.

Ovom prilikom smo koristili telefonsku anketu, kao istraživačku tehniku, kojom smo u uzorku kombinovali fiksne i mobilne brojeve telefona potencijalnih ispitanika.

U ovoj fazi istraživanja smo se fokusirali na pitanja čiji odgovori treba da nam daju bolji uvid u to kako građani vide svoj život, društvo u kom žive, da li žele stabilnost ili promene, a posebna pažnja je posvećena Ustavu i eventualnim promenama najvišeg pravnog akta.

4.2. Konceptijski okvir predloga praktične politike – kako smo merili liberalne orijentacije građana?

Kada su u pitanju liberalne orijentacije građana, baterija od osam tvrdnji prvobitno je koncipirana tako da obuhvati dve šire oblasti liberalnih stavova: politički i ekonomski liberalizam. Politički liberalizam obuhvatao je odnos prema interesima pojedinca, slobodi govora, višepartijskom sistemu i podeli vlasti, dok se ekonomski liberalizam odnosio na regulisanje privatnih firmi, privatno vlasništvo, intervenciju države u ekonomiji i smanjivanje razlika u prihodima. Odgovori su prikupljeni na petostepenoj skali Likertovog tipa, od „uopšte se ne slažem“ do „potpuno se slažem“, uz posebnu mogućnost odgovora „ne može da proceni“.

Pre formiranja zbirnih pokazatelja provereno je da li podaci zaista podržavaju očekivanu podelu na dve skale. Ovo je važno zato što tematska sličnost pitanja sama po sebi nije dovoljan razlog za njihovo sabiranje: da bi se pitanja koristila kao jedinstvena skala, potrebno je da pokazuju zadovoljavajuću međusobnu povezanost i da empirijski mere istu osnovnu dimenziju, što smo najpre proverili faktorskom analizom, koja nije potvrdila očekivanu podelu na politički i ekonomski liberalizam, već je ukazala na složeniju i manje

stabilnu strukturu stavova.¹ Provera pouzdanosti skala dodatno je pokazala da pitanja ne obrazuju dve dovoljno homogene skale.²

Ipak, ovi rezultati ne umanjuju analitičku vrednost pojedinačnih pitanja, već ukazuju na to da ona obuhvataju više različitih aspekata liberalnih stavova, koje je opravdanije posmatrati kao uže dimenzije nego objediniti u dve jedinstvene skale. Drugim rečima, oni pokazuju da stavovi građana nisu organizovani duž *samo jedne* političke i *jedne* ekonomske ose. Ispitanici, na primer, mogu istovremeno podržavati privatno vlasništvo i mere države usmerene na smanjivanje ekonomskih nejednakosti. Slično tome, podrška slobodi govora i političkom pluralizmu ne mora nužno podrazumevati davanje prednosti interesima pojedinca u odnosu na interese porodice, lokalne zajednice ili države.

Izabrani analitički pristup

Zbog navedenih nalaza, pitanja nisu mehanički objedinjena u dve unapred pretpostavljene skale. Umesto toga, biće posmatrana kroz četiri uže i sadržinski jasnije analitičke dimenzije:

1. **Individualizam-kolektivizam:** odnos prema prvenstvu interesa zajednice ili pojedinca;

¹ Eksplorativna faktorska analiza svih osam stavki nije potvrdila jednostavnu strukturu političkog i ekonomskog liberalizma. Kada broj faktora nije bio unapred ograničen, statistički kriterijum izdvojio je četiri faktora. Međutim, ovo rešenje nije bilo dovoljno stabilno za neposredno prihvatanje: ekstrakcija nije konvergirala u predviđenom broju iteracija, a pojedini faktori bili su određeni samo jednom ili dvema stavkama. Zbog početne teorijske pretpostavke dodatno je provereno rešenje sa unapred određena dva faktora. Ni ono nije pružilo zadovoljavajuću potvrdu očekivanih skala. Kaiser–Meyer–Olkin pokazatelj iznosio je 0,524, što ukazuje na slabu pogodnost skupa stavki za zajedničku faktorsku analizu. Bartlettov test bio je statistički značajan ($\chi^2(28) = 792,920$; $p < 0,001$), što potvrđuje da korelacije među pojedinim pitanjima postoje, ali ne i da ona obrazuju dve jasne i pouzdane dimenzije. Dva iznudežena faktora objašnjavala su približno 25,9% ukupne varijanse, dok je više stavki imalo veoma niske komunalitete i slaba faktorska zasićenja. Raspored stavki takođe nije odgovarao očekivanoj podeli. Tvrdnje o višepartijskom sistemu, slobodi govora i koncentraciji kontrole nad državom i sudovima bile su relativno povezane. Nasuprot tome, tvrdnja o prvenstvu interesa zajednice nad interesima pojedinca nije se jasno uklopila u istu dimenziju. Na ekonomskom planu, podrška privatnom vlasništvu i manjoj državnoj intervenciji pokazivala je izvesnu povezanost, dok se odnos prema smanjivanju razlika u prihodima ponašao kao zaseban aspekt ekonomskih stavova.

² Prvobitna skala političkog liberalizma, sastavljena od četiri stavke, imala je nisku internu konzistentnost (Cronbachova $\alpha = 0,473$). Tvrdnja o prvenstvu interesa zajednice nad interesima pojedinca pokazala je veoma nisku korelaciju sa ukupnim rezultatom skale, a njenim izdvajanjem pouzdanost preostale tri stavke porasla je na $\alpha = 0,561$. To ukazuje da pitanja o slobodi govora, višepartijskom sistemu i podeli vlasti čine povezaniju, mada i dalje samo umereno pouzdanu celinu. Pouzdanost prvobitne skale ekonomskog liberalizma bila je još niža ($\alpha = 0,272$). Tvrdnja o državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima bila je negativno povezana sa delom ostalih ekonomskih stavki, dok je njenim izdvajanjem pouzdanost preostale tri stavke porasla na približno $\alpha = 0,426$, što je i dalje nedovoljno za formiranje pouzdane jedinstvene skale.

2. **Demokratsko-pluralistička orijentacija:** odnos prema slobodi govora, višepartijskom sistemu i podeli vlasti;
3. **Tržišna orijentacija:** odnos prema regulisanju privatnih firmi, privatnom vlasništvu i državnoj intervenciji u ekonomiji;
4. **Odnos prema redistribuciji:** podrška ili protivljenje merama za smanjivanje razlika u prihodima.

Dimenzija individualizam–kolektivizam biće predstavljena pojedinačnim pokazateljem merenim kroz pitanje „Interesi zajednice (države, preduzeća, porodice, grada i sl.) uvek moraju biti važniji od interesa pojedinaca“. Druga dimenzija biće predstavljena kompozitnim pokazateljem demokratsko-pluralističke orijentacije, koji obuhvata pitanja „Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva“, „Višepartijski sistem samo unosi nejedinstvo u narod“ i „Najbolje bi bilo kada bi državu i sudove kontrolisala ista grupa ljudi“, uz napomenu da je pouzdanost ovog pokazatelja skromna.³

Treća dimenzija koristiće se kao zbirni pokazatelj tržišne orijentacije, koji obuhvata pitanja „Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili da se na bilo koji način meša u rad privatnih firmi“, „Društveni napredak uvek će počivati na privatnom vlasništvu“ i „Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju“. ⁴ Konačno, odnos prema redistribuciji biće meren pojedinačnim pokazateljem kroz pitanje „Vlada treba da preduzme mere za smanjivanje razlika u prihodima“.

Važno je istaći da ovakav pristup omogućava da se sačuva analitička vrednost svih postavljenih pitanja, a da se istovremeno ne prikrije složenost stavova građana. Ključni nalaz nije samo metodološki već i sadržinski, a to je da *liberalizam u javnosti nije jedna jedinstvena osa. Političke slobode, individualizam, tržišna orijentacija i odnos prema ekonomskoj jednakosti predstavljaju povezane, ali različite elemente vrednosnih orijentacija*. Njihovo odvojeno posmatranje zato pruža precizniju i realističniju sliku stavova javnosti nego svođenje svih odgovora na jednu ili dve zbirne ocene.

³ Stavke koje se odnose na slobodu govora, višepartijski sistem i odvojenost kontrole nad državom i sudovima pokazuju umerenu međusobnu povezanost (korelacije od 0,285 do 0,322). Njihova interna konzistentnost je skromna (Cronbachova $\alpha = 0,561$), zbog čega se kompozitni pokazatelj demokratsko-pluralističke orijentacije koristi uz odgovarajući oprez. Viša vrednost pokazatelja označava izraženiju demokratsko-pluralističku orijentaciju.

⁴ Stavke koje se odnose na regulisanje privatnih firmi (P7), privatno vlasništvo (P8) i intervenciju države u ekonomiji (P9) pokazuju pozitivne, ali relativno slabe međusobne korelacije (od 0,174 do 0,248) i nisku internu konzistentnost (Cronbachova $\alpha \approx 0,426$). Zbog toga se njihov prosek koristi kao teorijski definisan kompozitni pokazatelj različitih elemenata tržišne orijentacije, a ne kao psihometrijski potvrđena jedinstvena skala. Viša vrednost pokazatelja označava izraženiju tržišnu orijentaciju.

Ovakvo razumevanje liberalnih vrednosti određuje i način na koji se u ovom predlogu praktične politike procenjuje reformski potencijal. Analiza ne polazi od pretpostavke da u javnosti postoji jasno izdvojena i vrednosno dosledna liberalna grupa, već ispituje *u kojoj meri su pojedini liberalni principi prisutni među građanima različitih društvenih i političkih opredeljenja*. Posebna pažnja zato je usmerena na *tačke preseka*: vrednosti i konkretne reforme koje mogu dobiti podršku i izvan kruga građana koji se politički ili ideološki prepoznaju kao liberali.

Ključno pitanje predloga praktične politike:

U kojoj meri u Srbiji postoji vrednosna i društvena osnova za liberalne institucionalne reforme i pod kojim uslovima je moguće graditi širi reformski konsenzus?

Odgovor na ovo pitanje traži se na tri nivoa: kroz utvrđivanje zastupljenosti različitih dimenzija liberalnih stavova u javnosti; kroz ispitivanje njihove povezanosti sa društvenim karakteristikama i političkim opredeljenjima građana; i kroz prepoznavanje vrednosti i reformskih tema koje imaju potencijal da povežu birače različitih političkih opcija. Time se reformski potencijal ne svodi na veličinu jedne unapred određene političke grupe, već se procenjuje prema širini podrške konkretnim vrednostima, institucionalnim principima i mogućim pravcima reforme.

5. Diskusija istraživačkih nalaza

5.1. Kako građani vide svoj život i društvo u kojem žive?

Istraživanje pokazuje podeljenu sliku srpskog društva po pitanju pravca u kojem se Srbija kreće: 43,5% građana smatra da zemlja ide u dobrom smeru, dok 44,2% smatra suprotno. Ova ravnoteža, međutim, krije znatno oštriju podelu kada se pogleda odnos prema samom konceptu demokratije i uređenju društva.

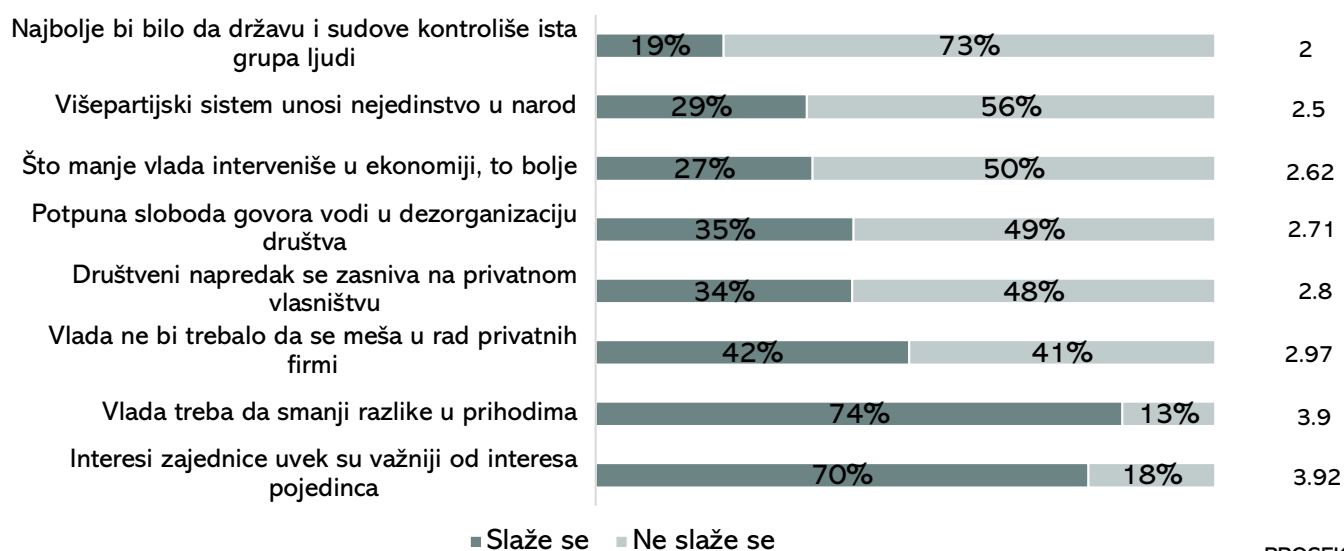
Kada je reč o demokratiji, većina građana (58,7%) i dalje smatra da je demokratija uvek bolja od svih drugih oblika vladavine. Značajna manjina, koju čini skoro jedna petina građana (17,2%), smatra da nedemokratska vlada ponekad može biti bolja opcija, dok dodatnih 16,3% ne pravi razliku između demokratskog i nedemokratskog režima vladavine.

Ukupno gledano, jedna trećina građana Srbije ne izražava bezuslovnu privrženost demokratskom modelu vladavine.

Ovo je nalaz koji zasluži pažnju kreatora politika, jer pokazuje da podrška demokratskim institucijama, iako i dalje većinska, nije univerzalna niti neupitna unutar srpskog društva, što je moguće tumačiti i nepostojanjem utemeljene demokratske tradicije.

Baterija stavova o osnovnim vrednostima društva baca dodatno svetlo na stanje u društvu (Grafikon 1).

Grafikon 1. Stavovi o osnovnim vrednostima društva (ceo uzorak)

PROSEK

Građani Srbije snažno podržavaju kolektivističke i egalitarne vrednosti: 70% se slaže da interesi zajednice uvek moraju biti važniji od interesa pojedinca, a čak 74% smatra da država treba da smanji razlike u prihodima. Ovakvi nalazi predstavljaju jasan signal da je potreba za ekonomskom pravdom i solidarnošću duboko ukorenjena u svesti građana, nezavisno od njihove stranačke pripadnosti.

Stavovi prema privatnom vlasništvu i ulozi države u ekonomiji su podeljeniji i bliži sredini skale, bez jasne većine ni u jednom pravcu. Nasuprot tome, stavovi o slobodi govora i pluralizmu pokazuju da *otvoreno zagovaranje koncentracije vlasti ostaje marginalna pozicija*: tek 19% ispitanika se slaže da bi državu i sudove trebalo da kontroliše ista grupa ljudi, dok to ubedljiva većina (73%) odbacuje. Slično, 49% odbacuje tvrdnju da sloboda govora vodi u dezorganizaciju društva, naspram 35% koji se slažu.

Ovi nalazi sugerišu da građani Srbije, uprkos podeljenosti oko trenutnog pravca zemlje, dele širok konsenzus oko odbacivanja otvorene koncentracije vlasti i podržavaju ekonomsku solidarnost kao vrednost, dok je privrženost liberalnim, pluralističkim normama nešto slabija i osetljivija na politički kontekst.

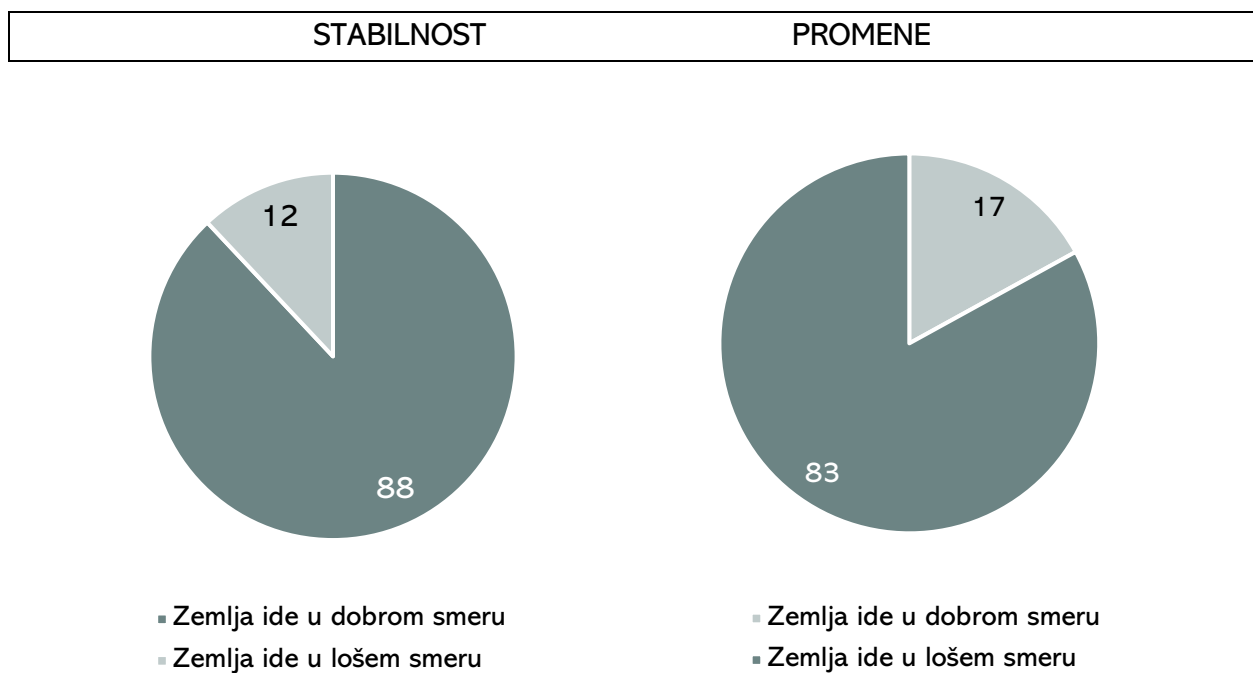
5.2. Sigurnost ili promena?

Pitanje da li Srbija treba stabilnost i kontinuitet ili promene predstavlja jednu od najjasnijih linija podele u ovom istraživanju. Na nivou celog uzorka, nešto više od polovine građana (51,8%) bira stabilnost i kontinuitet, a tek je za 6 procentnih poena manji broj onih koji biraju promene (45,3%).

Ova naizgled uravnotežena slika, međutim, krije izuzetno snažnu korelaciju sa percepcijom pravca u kojem se zemlja kreće (Grafikon 2). Među građanima koji smatraju da Srbija ide u dobrom smeru, čak 88,2% bira stabilnost, dok se taj odnos gotovo potpuno preokreće kod onih koji smatraju da zemlja ide u lošem smeru i među njima 82% bira promene.

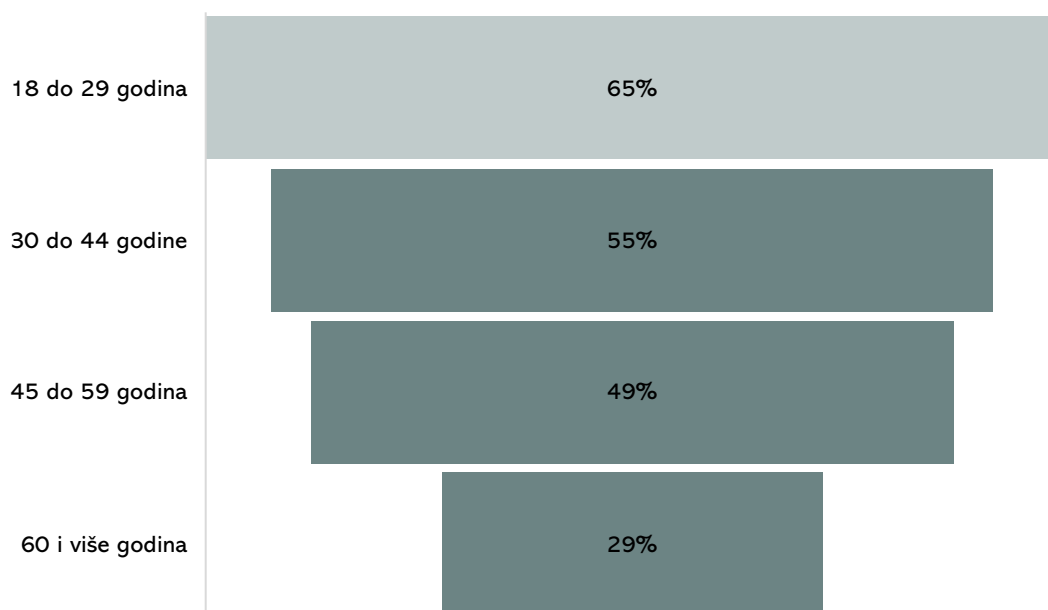
Snaga ove povezanosti pokazuje da pitanje „stabilnost ili promena“ u srpskom društvu u velikoj meri prati ocenu trenutnog stanja, umesto da funkcioniše kao nezavisna vrednosna dimenzija.

Grafikon 2. Stabilnost ili promene, prema percepciji pravca zemlje

Moglo bi se reći da je očekivan nalaz to što godine ispitanika predstavljaju snažan čini­lac uticaja na sklonost ka promenama (Grafikon 3).

Grafikon 3. Udeo onih koji biraju promene, prema starosnoj grupi

Mlađi građani su znatno skloniji promenama (65% u grupi 18 do 29 godina) nego stariji (29% u grupi 60 i više godina), *što ukazuje na jasan generacijski jaz unutar društva, koje je sve starije, pa samim tim u budućnosti treba očekivati da se i potencijal za promene smanjuje*. Ovaj generacijski jaz je jedan od najizraženijih u istraživanju jer ukazuje i na to da bilo koja politička ponuda koja se oslanja isključivo na stabilnost rizikuje da izgubi kontakt sa mlađim generacijama birača.

Kada se ova podela posmatra kroz prizmu širih političkih segmenata identifikovanih daljom analizom istraživanja, razlika postaje još oštija: *segment najbliži vladajućoj većini gotovo jednoglasno bira stabilnost (95%), dok je segment okupljen oko studentskog pokreta gotovo jednoglasno (96%) okrenut promenama. Preostali segmenti, bez jasne i čvrste stranačke privrženosti, pokazuju umereniju, ali i dalje ka promenama okrenutu sliku.*

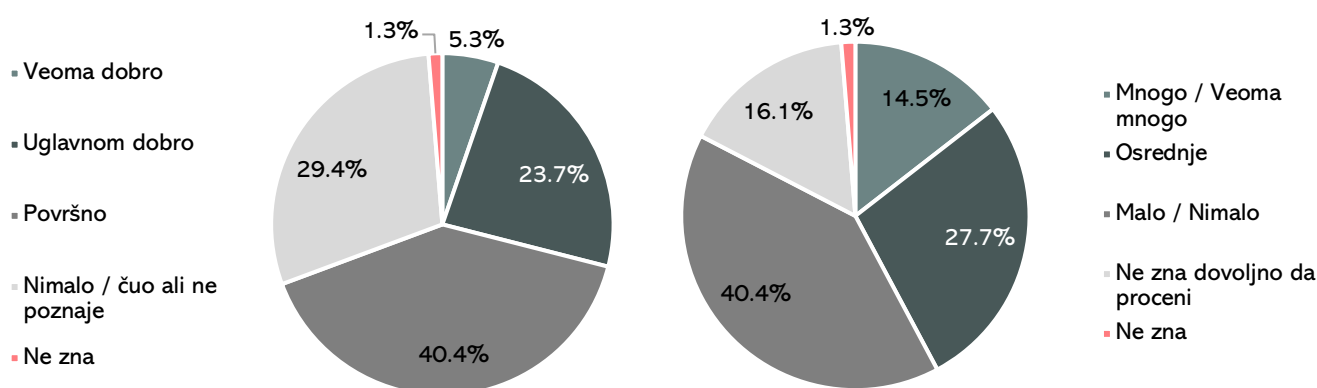
5.3. Šta Ustav znači građanima?

Poznavanje Ustava Republike Srbije je ograničeno: samo 5,3% ispitanika kaže da ga poznaje veoma dobro, dok dodatnih 23,7% smatra da ga poznaje uglavnom dobro. Najveći deo populacije (40,4%) priznaje da Ustav poznaje samo površno, a preostalih 29,4% ili nikada nije čulo za njegov sadržaj u meri koja bi im omogućila da ga procene, ili o njemu praktično ništa ne zna.

Ustav je, drugim rečima, za većinu građana pre apstraktan simbol državnosti nego dokument čiji sadržaj mogu realno da ocene.

Ova ograničena upoznatost prati i podeljena, ali pretežno kritička ocena toga koliko Ustav štiti interese građana. Samo 14,5% ispitanika smatra da Ustav štiti interese građana mnogo ili veoma mnogo, dok gotovo dvostruko više njih (40,4%) smatra da ih štiti malo ili nimalo. Preostalih 27,7% zauzima srednju poziciju, a 16,1% ne oseća da zna dovoljno o Ustavu da bi uopšte ocenilo ovo pitanje.

Grafikon 4. Upoznatost sa Ustavom i procena zaštite interesa građana

Kombinacija niske upoznatosti i pretežno kritičke ocene ukazuje na važan komunikacijski izazov.

Građani ne odbacuju Ustav iz temeljnog poznavanja njegovog sadržaja, već iz opšteg utiska da postojeći ustavni okvir ne radi dovoljno dobro u njihovu korist.

5.4. Da li Srbiji treba promena Ustava?

Većina građana Srbije podržava neku formu ustavne promene: 44% smatra da su potrebne manje izmene, 21,3% da su potrebne značajne izmene, a 5,7% da je Srbiji potreban potpuno novi ustav.

Zbirno, 71% građana Srbije podržava izmenu Ustava u nekom obimu.

S druge strane, 15,8% smatra da Ustav uglavnom odgovara potrebama Srbije i da ga ne treba menjati, dok 13,2% nema jasan stav. Stepen podrške promeni Ustava snažno se razlikuje između političkih kategorija ispitanika identifikovanih u ovom istraživanju (Grafikon 5).

Političke kategorije ispitanika su dobijene analizom na standardizovanim vrednostima tri grupe promenljivih: *baterije od osam tvrdnji o demokratiji, slobodi govora i ulozi države; sklonosti glasanju za pet vodećih stranaka/koalicija; i ocena rada osam vodećih političkih ličnosti.*

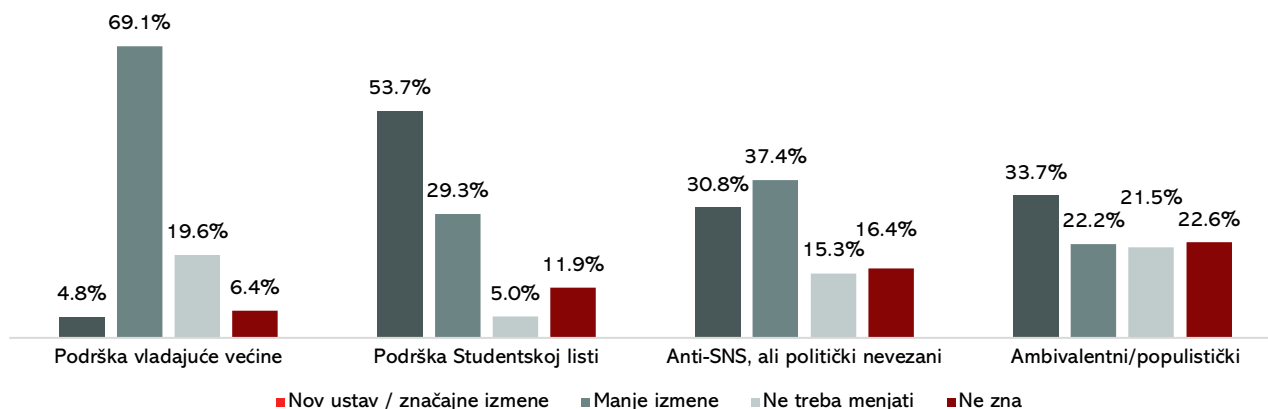
Segment najbliži vladajućoj većini je jedini u kojem preovlađuje umerenost po pitanju Ustava. Više od dve trećine ove kategorije (69%) podržava tek manje izmene, a dodatnih 19,6% smatra da Ustav uopšte ne treba menjati. Svega 4,8% ove grupe zagovara značajne izmene ili potpuno nov ustav.

Nasuprot tome, u kategoriji ispitanika okupljenoj oko studentskog pokreta čak 53,7% podržava značajne izmene ili potpuno nov ustav, a tek 5% smatra da Ustav ne treba menjati.

Preostale dve kategorije se nalaze između ove dve pozicije, s tim da segment bez jasne stranačke privrženosti ima i najveći udeo neodlučnih (22,6%). Ovo je u skladu sa širim obrascem manje izražene i manje čvrste političke orijentacije ove grupe.

Ovaj nalaz sugerše da je pitanje ustavne reforme, *iako u principu podržano od strane većine građana, izrazito polarizovano po političkoj liniji.*

Grafikon 5. Potreba za promenom Ustava, prema političkim kategorijama

5.5. Šta građani žele da sačuvaju u Ustavu, a šta bi menjali?

Kada se pitaju koje bi konkretne oblasti Ustava promenili (birajući do dve oblasti), građani Srbije pokazuju izrazito jasnu hijerarhiju prioriteta.

Borba protiv korupcije (47%) i pravosuđe (36,3%) ubedljivo dominiraju kao oblasti koje najveći broj građana želi da vidi promenjene, dok nijedna druga oblast ne prelazi 17%.

Treće i četvrto mesto zauzimaju zaštita ljudskih prava (16,5%) i ograničenja za nosioce javnih funkcija (14,9%), dok su status Kosova i Metohije (12,8%), lokalna samouprava (12,6%), izborni sistem (12,5%) i zaštita životne sredine (11,6%) grupisani u srednjem rangu.

Na suprotnom kraju liste nalaze se oblasti koje građani retko prepoznaju kao prioritet za promenu: *način izbora predsednika (3,3%), decentralizacija zemlje (3,7%) i ovlašćenja Vlade (5,5%)*. Ovo ne znači nužno da građani aktivno žele da te oblasti ostanu nepromenjene u nekom dubljem, vrednosnom smislu. Nalazi o temama u većoj meri ukazuju na to da pojedine teme jednostavno nisu deo njihovog primarnog seta prioriteta kada razmišljaju o Ustavu.

Eksplcitno zadovoljstvo postojećim ustavnim stanjem izražava relativno mali broj građana: svega 5,7% bira opciju „ne bih ništa menjao/la“.

Praktična implikacija za kreatore politika je da postoji jasan, uzak i dobro definisan skup prioriteta (korupcija, pravosuđe) oko kojih se okuplja daleko najveći deo javnosti, dok je veći broj preostalih ustavnih tema, uključujući i teme koje često dominiraju političkom debatom, poput ovlašćenja predsednika ili načina njegovog izbora, u očima šire javnosti sekundaran ili za njega nema dovoljno interesovanja.

Grafikon 6. Oblasti Ustava koje bi građani menjali (moguća dva odgovora)

5.6. Mapa potencijalnog ustavnog konsenzusa

Poređenje prioriteta za ustavnu promenu između četiri političke kategorije ispitanika identifikovane u ovom istraživanju omogućava da se razdvoje teme oko kojih postoji stvaran konsenzus od tema koje su suštinski polarizovane i vezane za političku poziciju ispitanika.

Razlika između segmenata za svaku oblast testirana je hi-kvadrat testom nezavisnosti; oblast je klasifikovana kao polarizovana ukoliko je razlika u udelu ispitanika koji je biraju statistički pouzdana ($p < 0,05$), odnosno malo verovatna kao proizvod slučajnosti pri ovoj veličini uzorka.

Za oblasti gde razlika nije statistički pouzdana ($p \geq 0,05$), dodatno je razgraničeno da li se radi o temi koju svi segmenti podjednako visoko rangiraju (konsenzus) ili podjednako nisko (neutralno, van šireg fokusa javnosti u svim taborima), što je podatak dobijen na osnovu proseka podrške na nivou celog uzorka.

Rezultat pokazuje da borba protiv korupcije i reforma pravosuđa predstavljaju jedine dve oblasti koje su istovremeno visoko rangirane i statistički ravnomerno podržane u sva četiri segmenta.

Tabela 1. Podrška oblastima ustavne promene po političkim segmentima, sa testom statističke značajnosti

Oblast	Vladajuća većina	Studentska lista	Politički nevezani	Populisti	*Prosek	*p-vrednost	Kategorija
Izborni sistem	5,4%	21,1%	16,5%	9,7%	12,5%	0,0003	Polarizovano
Decentralizacija zemlje	1,7%	7,3%	5,4%	0,3%	3,7%	0,0004	Polarizovano
Ne bih ništa menjao/la	10,9%	1,7%	3,8%	3,5%	5,7%	0,0013	Polarizovano
Način izbora predsednika	2,0%	3,4%	4,5%	3,4%	3,3%	0,0297	Polarizovano
Ovlašćenja predsednika	6,2%	10,1%	12,2%	10,9%	9,6%	0,0308	Polarizovano
Ograničenja za funkcionere	15,8%	19,4%	15,2%	7,1%	14,9%	0,0460	Polarizovano
Zaštita ljudskih prava	12,2%	14,6%	16,1%	27,8%	16,5%	0,0461	Polarizovano
Zaštita životne sredine	5,4%	12,7%	16,3%	14,5%	11,6%	0,0755	Neutralno
Lokalna samouprava	15,6%	9,2%	12,7%	10,6%	12,6%	0,1086	Neutralno
Ovlašćenja Vlade	3,5%	5,3%	8,5%	4,6%	5,5%	0,2181	Neutralno
Status Kosova i Metohije	10,5%	15,8%	13,3%	12,7%	12,8%	0,3267	Neutralno
Pravosuđe	38,8%	40,8%	34,9%	28,6%	36,3%	0,1649	Konsenzus
Borba protiv korupcije	44,3%	52,6%	49,2%	41,9%	47,0%	0,2040	Konsenzus

Pojašnjenje nalaza predstavljenih u Tabeli 1.

* **P-vrednost:** Da li se kategorije ispitanika međusobno razlikuju (je li razlika slučajna ili stvarna);

***Prosek-vrednost:** Govori koliko je ta oblast uopšte bitna ljudima, bez obzira na kategoriju ispitanika

Ni u jednoj političkoj opciji, uključujući i jezgro vladajuće većine, pravosuđe i borba protiv korupcije nisu marginalne teme. Ovo su, prema dobijenim nalazima, jedine dve oblasti ustavne reforme za koje ovo istraživanje pruža osnovu da bi realno mogle da okupe podršku van uskih političkih linija.

Nasuprot tome, sedam oblasti pokazuje statistički pouzdano polarizovan obrazac podrške, usko vezan za politički segment. Izborni sistem je najizraženiji primer, jer njegovu promenu podržava svega 5,4% jezgra vladajuće većine, ali čak 21,1% segmenta okupljenog oko studentskog pokreta.

Opcija „ne bih ništa menjao/la“ takođe je pouzdano polarizovana i, očekivano, koncentrisana gotovo isključivo u jezgru vladajuće većine (10,9%, naspram 1,7%–3,8% u ostalim segmentima).

Status Kosova i Metohije, ovlašćenja Vlade, lokalna samouprava i zaštita životne sredine nisu statistički pouzdano polarizovane, ali se od tema koje se mogu smatrati ujedinjujućim razlikuju po tome što ih generalno bira mali deo javnosti u svakom segmentu (11%-13%). Ovde je reč o temama koje su van šireg fokusa javnosti u ovom trenutku, a ne o temama oko kojih postoji izražena, aktivna saglasnost.

Za kreatore politika koji traže realnu osnovu za širi ustavni dijalog, nalaz je nedvosmislen: borba protiv korupcije i reforma pravosuđa predstavljaju teren na kojem bi predlog promena verovatno naišao na podršku bez obzira na političku pripadnost građana. Predlozi vezani za izborni sistem, ograničenja za nosioce funkcija ili zaštitu ljudskih prava, ma koliko suštinski važni, verovatno bi bili „čitani“ kroz partijsku prizmu i naišli na otpor u pojedinim delovima javnosti, posebno onih koji su bliski trenutnim vlastima.

5.7. Dimenzije liberalnih stavova građana

Liberalni stavovi građana nisu organizovani duž jedne jedinstvene ose. Umesto dosledno liberalne ili neliberalne orijentacije u svim oblastima, uočavaju se različite pozicije u odnosu na političke slobode, interese pojedinca i zajednice, ulogu tržišta i ekonomsku redistribuciju.

Najizraženija je demokratsko-pluralistička orijentacija, čija prosečna vrednost iznosi 3,60 na skali od 1 do 5 (videti **Tabelu 2**). To ukazuje na relativno snažnu podršku slobodi govora, višepartijskom sistemu i podeli vlasti. Nasuprot tome, prosečan rezultat na dimenziji individualizam-kolektivizam iznosi 2,08, što govori o izraženijoj sklonosti da se interesima zajednice dâ prednost u odnosu na interese pojedinca.

Tabela 2. Prosečne vrednosti na dimenzijama liberalnih stavova

Dimenzija	Pokazatelji	Prosek	Standardna devijacija	Osnovno tumačenje
Demokratsko-pluralistička orijentacija	Sloboda govora, višepartijski sistem i podela vlasti	3,60	1,08	Izraženija demokratsko-pluralistička orijentacija
Tržišna orijentacija	Regulisanje privatnih firmi, privatno vlasništvo i državna intervencija	2,80	0,96	Blaga sklonost ka većoj ulozi države u ekonomiji

<i>Individualizam– kolektivizam</i>	Prvenstvo interesa zajednice ili pojedinka	2,08	1,33	Izraženija kolektivistička orijentacija
<i>Odnos prema redistribuciji</i>	Državne mere za smanjivanje razlika u prihodima	2,10	1,12	Izraženija podrška redistributivnim merama

* Svi pokazatelji imaju raspon od 1 do 5 i usmereni su tako da viša vrednost označava liberalniji pol posmatrane dimenzije. Kod individualizma-kolektivismu viši rezultat označava izraženiji individualizam, dok kod odnosa prema redistribuciji označava snažnije protivljenje državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima. Prikazani rezultati zasnovani su na ponderisanim podacima.

Tržišna orijentacija nalazi se nešto ispod sredine skale (2,80), što ukazuje na *blagu sklonost ka većoj ulozi države u ekonomiji*. Istovremeno, nizak rezultat na dimenziji odnosa prema redistribuciji (2,10) pokazuje *relativno izraženu podršku državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima*.

Nalazi opisuju vrednosni obrazac koji kombinuje podršku političkom pluralizmu i demokratskim slobodama sa kolektivističkim i ekonomski intervencionističkim stavovima.

Drugim rečima, podrška političkim slobodama ne podrazumeva nužno izražen individualizam ili prihvatanje minimalne uloge države u ekonomiji. Upravo zbog toga liberalizam u javnosti treba posmatrati kao skup povezanih, ali različitih dimenzija, a ne kao jednu jedinstvenu vrednosnu osu.

5.8. Liberalne vrednosti i opšta politička orijentacija

Procena pravca u kojem se Srbija kreće povezana je pre svega sa demokratsko-pluralističkim i, u nešto manjoj meri, tržišnim stavovima. Građani koji smatraju da se zemlja kreće u lošem smeru postižu više rezultate na svim posmatranim dimenzijama, ali su razlike različitog intenziteta i nisu svuda statistički pouzdane.

Tabela 3. Dimenzije liberalnih stavova prema proceni pravca u kojem se Srbija kreće

<i>Dimenzija</i>	<i>Srbija ide u dobrom smeru</i>	<i>Srbija ide u lošem smeru</i>	<i>Razlika</i>
<i>Demokratsko-pluralistička orijentacija</i>	3,33	3,92	0,59***
<i>Tržišna orijentacija</i>	2,56	3,00	0,43***
<i>Individualizam-kolektivizam</i>	1,95	2,18	0,23**
<i>Odnos prema redistribuciji</i>	2,00	2,17	0,17

*Napomena: Prikazane su ponderisane prosečne vrednosti na skali od 1 do 5. Viša vrednost označava liberalniji pol dimenzije: izraženiji demokratski pluralizam, tržišnu orijentaciju i individualizam, odnosno snažnije protivljenje državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima. Kategorija „ne zna/ne može da proceni“ nije prikazana. Testovi značajnosti sprovedeni su na neponderisanim podacima. ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$.

Najizraženija razlika odnosi se na demokratsko-pluralističku orijentaciju. Prosečna vrednost među građanima koji smatraju da Srbija ide u lošem smeru iznosi 3,92, naspram 3,33 među onima koji pozitivno ocenjuju pravac zemlje. To pokazuje da su *kritičari trenutnog pravca zemlje znatno skloniji podršci slobodi govora, višepartijskom sistemu i podeli vlasti.* Iako je prosečna vrednost niža među građanima koji smatraju da zemlja ide u dobrom smeru, i njihov rezultat ostaje iznad sredine skale. Razlika se zato ne može svesti na jednostavnu podelu između demokratske i nedemokratske grupe, već pre ukazuje na različit stepen privrženosti demokratsko-pluralističkim principima.

Razlika je vidljiva i kod tržišne orijentacije. Građani koji negativno ocenjuju pravac zemlje u proseku se nalaze na sredini skale, dok su oni koji smatraju da zemlja ide u dobrom smeru nešto skloniji većoj ulozi države u ekonomiji.

Nasuprot tome, *osnovni kolektivistički i redistributivni obrazac uglavnom je prisutan u obe grupe.* Građani koji smatraju da Srbija ide u lošem smeru pokazuju nešto viši stepen individualizma, ali obe grupe ostaju jasno ispod sredine skale i pretežno daju prednost interesima zajednice. Kod odnosa prema redistribuciji nije utvrđena statistički pouzdana razlika: i građani koji pozitivno ocenjuju pravac zemlje i njegovi kritičari uglavnom podržavaju mere države usmerene na smanjivanje razlika u prihodima.

Procena trenutnog pravca zemlje se snažno prelama kroz odnos prema političkom pluralizmu i institucionalnim ograničenjima vlasti, ali ne proizvodi jednako duboku podelu oko svih liberalnih vrednosti. Podrška kolektivističkim i redistributivnim principima prelazi granicu između građana koji različito ocenjuju stanje u zemlji, što ukazuje na postojanje zajedničkih vrednosnih osnova uprkos političkom neslaganju.⁵

5.9. Stabilnost i promene kao vrednosna podela

Razlike u liberalnim stavovima jasno su vidljive i između građana koji prednost daju stabilnosti i kontinuitetu i onih koji smatraju da su Srbiji potrebne promene. *Građani*

⁵ Razlike su testirane t-testom za nezavisne uzorke. Statistički značajne razlike utvrđene su kod demokratsko-pluralističke orijentacije, $t(856) = -9,546$, $p < 0,001$; tržišne orijentacije, $t(854) = -6,149$, $p < 0,001$; i individualizma–kolektivizma, $t(851,644) = -2,702$, $p = 0,007$. Kod odnosa prema redistribuciji razlika nije bila statistički značajna, $t(846) = -1,203$, $p = 0,229$. Zbog nejednakosti varijansi, za individualizam–kolektivizam primenjen je rezultat testa koji ne pretpostavlja jednake varijanse.

opredeljeni za promene pokazuju izraženiju demokratsko-pluralističku, tržišnu i individualističku orijentaciju. Odnos prema redistribuciji, međutim, ponovo ne predstavlja značajnu liniju podele između ove dve grupe.

Tabela 4. Dimenzije liberalnih stavova prema izboru između stabilnosti i promena

<i>Dimenzija</i>	<i>Stabilnost i kontinuitet</i>	<i>Promene</i>	<i>Razlika</i>
<i>Demokratsko-pluralistička orijentacija</i>	3,37	3,85	0,48***
<i>Tržišna orijentacija</i>	2,58	3,06	0,48***
<i>Individualizam-kolektivizam</i>	1,87	2,33	0,46***
<i>Odnos prema redistribuciji</i>	2,01	2,20	0,20

* Napomena: Prikazane su ponderisane prosečne vrednosti na skali od 1 do 5. Viša vrednost označava liberalniji pol posmatrane dimenzije: izraženiji demokratski pluralizam, tržišnu orijentaciju i individualizam, odnosno snažnije protivljenje državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima. Kategorija „ne zna/ne može da proceni“ nije prikazana. Testovi značajnosti sprovedeni su na neponderisanim podacima. ** $p < 0,001$.

Najizraženije razlike uočavaju se kod demokratsko-pluralističke i tržišne orijentacije. Građani koji žele promene postižu prosečnu vrednost od 3,85 na demokratsko-pluralističkoj dimenziji, naspram 3,37 među građanima koji biraju stabilnost. Slična razlika postoji kod tržišne orijentacije: građani opredeljeni za promene nalaze se nešto iznad sredine skale (3,06), dok su pristalice stabilnosti sklonije većoj ulozi države u ekonomiji (2,58).

Razlika je vidljiva i na dimenziji individualizma-kolektivizma. Građani koji žele promene pokazuju viši stepen individualizma od onih koji prednost daju stabilnosti. Ipak, prosečne vrednosti obe grupe ostaju ispod sredine skale, što znači da kolektivistička orijentacija nije ograničena samo na pristalice stabilnosti, već ostaje prisutna i među građanima koji žele promene.

Odnos prema redistribuciji ponovo ne razdvaja ove dve grupe na statistički pouzdan način. I pristalice stabilnosti i pristalice promena uglavnom podržavaju državne mere za smanjivanje razlika u prihodima. *Ekonomska solidarnost se tako pokazuje kao vrednost koja u značajnoj meri prelazi jednu od najvažnijih aktuelnih političkih podela.* Ove rezultate treba posmatrati zajedno sa ranije utvrđenom snažnom vezom između izbora stabilnosti ili promena i procene pravca u kojem se Srbija kreće.

Opređenje za promene nije isključivo apstraktna vrednosna pozicija, već je u velikoj meri povezano sa odnosom prema trenutnom stanju u zemlji.

Ipak, nalazi pokazuju da iza tog opređenja postoji i prepoznatljiv vrednosni profil: snažnija podrška političkom pluralizmu i podeli vlasti, veća otvorenost prema tržišnim rešenjima i nešto izraženiji individualizam.⁶

5.10. Načelni odnos prema demokratiji i liberalne vrednosti

Načelna privrženost demokratiji jasno je povezana sa demokratsko-pluralističkom orijentacijom, ali ne i sa svim drugim dimenzijama liberalnih stavova. *Građani koji smatraju da je demokratija bolja od svih drugih oblika vladavine pokazuju snažniju podršku slobodi govora, višepartijskom sistemu i podeli vlasti od građana koji demokratske i nedemokratske režime smatraju jednakim ili prihvataju mogućnost da nedemokratska vlada u određenim okolnostima bude bolja.*

Tabela 5. Dimenzije liberalnih stavova prema načelnom odnosu prema demokratiji

Dimenzija	Demokratija je bolja od drugih oblika vladavine	Demokratski i nedemokratski režim su isti	Nedemokratska vlada ponekad može biti bolja
Demokratsko-pluralistička orijentacija	3,77	3,41	3,30
Tržišna orijentacija	2,71	2,86	2,98
Individualizam–kolektivism	2,05	2,12	2,14
Odnos prema redistribuciji	2,08	2,11	2,18

* Napomena: Prikazane su ponderisane prosečne vrednosti na skali od 1 do 5. Viša vrednost označava liberalniji pol posmatrane dimenzije. Kategorija „ne zna/ne može da proceni“ nije prikazana.

Najveća razlika pojavljuje se na demokratsko-pluralističkoj dimenziji. Građani koji demokratiju smatraju najboljim oblikom vladavine postižu prosečnu vrednost od 3,77, dok

⁶ Razlike su testirane t-testom za nezavisne uzorke. Statistički značajne razlike utvrđene su kod demokratsko-pluralističke orijentacije, $t(948) = -8,780$, $p < 0,001$; tržišne orijentacije, $t(944) = -7,033$, $p < 0,001$; i individualizma–kolektivism, $t(874,129) = -4,142$, $p < 0,001$. Kod odnosa prema redistribuciji razlika nije bila statistički značajna, $t(938) = -1,072$, $p = 0,284$. Zbog nejednakosti varijansi, za individualizam–kolektivism primenjen je rezultat testa koji ne pretpostavlja jednake varijanse.

je rezultat među građanima koji demokratski i nedemokratski režim smatraju jednakim 3,41, a među onima koji dopuštaju mogućnost da nedemokratska vlada bude bolja 3,30. Naknadna poređenja pokazuju da se prva grupa statistički pouzdano razlikuje od obe preostale grupe, dok između dve grupe bez nedvosmislene demokratske orijentacije nema pouzdane razlike.⁷

Kod tržišne orijentacije pojavljuje se drugačiji obrazac. Najvišu prosečnu vrednost imaju građani koji smatraju da nedemokratska vlada ponekad može biti bolja (2,98), a najnižu bezuslovne pristalice demokratije (2,71). Statistički pouzdana razlika utvrđena je upravo između ove dve grupe. Ovaj rezultat pokazuje da *podrška tržišnim rešenjima nije nužno povezana sa snažnijom privrženošću demokratiji i političkom pluralizmu*.

Nasuprot tome, grupe se ne razlikuju statistički pouzdano na dimenzijama individualizma-kolektivismu i odnosa prema redistribuciji. Sve tri grupe nalaze se ispod sredine obe skale, što ukazuje na *šire prisustvo kolektivističke orijentacije i podrške državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima, bez obzira na načelni odnos prema demokratiji*.

Nalazi potvrđuju da *liberalizam u javnosti ne funkcioniše kao jedinstven vrednosni paket*. Nedvosmislena podrška demokratiji povezana je sa snažnijim prihvatanjem političkog pluralizma i institucionalnih ograničenja vlasti, ali ne i sa izraženijim individualizmom ili tržišnom orijentacijom. Istovremeno, kolektivističke i redistributivne vrednosti prisutne su i među građanima sa čvrstom demokratskom orijentacijom i među onima čiji je odnos prema demokratiji ambivalentan.

5.11. Liberalne vrednosti i političke preferencije

Povezanost liberalnih vrednosti i političkih preferencija najpre je ispitana poređenjem dve najveće grupe trenutno opredeljenih birača - građana koji bi glasali za SNS i onih koji bi glasali za Studentsku listu. Ove dve opcije zajedno obuhvataju 86,2% ispitanika koji su u trenutku istraživanja naveli konkretnu izbornu opciju, ali rezultati ne predstavljaju čitavo biračko telo: iz poređenja su isključeni neopredeljeni, apstinenti i birači drugih stranaka.⁸

⁷ Zbog nejednakosti varijansi i različitih veličina grupa korišćeni su Welchov test i Games-Howell naknadna poređenja. Ukupne razlike bile su statistički značajne za demokratsko-pluralističku orijentaciju, Welch $F(2, 378,566) = 20,201$, $p < 0,001$, i tržišnu orijentaciju, Welch $F(2, 377,536) = 7,646$, $p < 0,001$. Kod demokratsko-pluralističke orijentacije grupa koja demokratiju smatra najboljim oblikom vladavine razlikovala se od obe preostale grupe ($p < 0,001$), dok se te dve grupe nisu međusobno razlikovale ($p = 0,530$). Kod tržišne orijentacije statistički pouzdana razlika utvrđena je između bezuslovnih pristalica demokratije i građana koji prihvataju mogućnost nedemokratske vlade ($p < 0,001$). Razlike nisu bile statistički značajne kod individualizma-kolektivismu ($p = 0,639$) niti kod odnosa prema redistribuciji ($p = 0,589$).

⁸ Izborna namera analizirana je na osnovu odgovora ispitanika koji su naveli konkretnu stranku ili listu. Zbog malog broja odgovora za ostale pojedinačne političke opcije, njihovi vrednosni profili nisu poređeni na osnovu direktne izborne namere, već će biti analizirani korišćenjem širih pokazatelja koalicionog potencijala.

Vrednosni profili birača SNS-a i Studentske liste

Najveća razlika između dve biračke grupe odnosi se na demokratsko-pluralističku orijentaciju. Birači Studentske liste postižu prosečnu vrednost od 4,05, dok prosek među biračima SNS-a iznosi 3,16. Razlika od gotovo jednog poena na petostepenoj skali pokazuje da odnos prema slobodi govora, višepartijskom sistemu i podeli vlasti predstavlja izrazitu liniju razdvajanja između ove dve političke grupe.

Tabela 6. Dimenzije liberalnih stavova birača SNS-a i Studentske liste

<i>Dimenzija</i>	<i>SNS</i>	<i>Studentska lista</i>	<i>Razlika</i>
<i>Demokratsko-pluralistička orijentacija</i>	3,16	4,05	0,89***
<i>Tržišna orijentacija</i>	2,65	2,89	0,24***
<i>Individualizam–kolektivizam</i>	1,95	2,37	0,42***
<i>Odnos prema redistribuciji</i>	2,01	2,29	0,28

* Napomena: Prikazane su ponderisane prosečne vrednosti na skali od 1 do 5. Viša vrednost označava liberalniji pol posmatrane dimenzije. Testovi razlika sprovedeni su na neponderisanim podacima. ** $p < 0,001$. Razlika u odnosu prema redistribuciji nije statistički značajna.

Birači Studentske liste pokazuju i viši stepen individualizma, ali obe grupe ostaju jasno ispod sredine skale. To znači da davanje prednosti interesima zajednice nije karakteristično samo za birače SNS-a, već je prisutno i među biračima Studentske liste, iako u nešto manjoj meri.

Razlika u tržišnoj orijentaciji statistički je pouzdana, ali sadržinski znatno manja od razlike u demokratsko-pluralističkim stavovima. Obe biračke grupe u proseku ostaju ispod sredine skale, pri čemu su *birači Studentske liste nešto otvoreniji prema privatnom vlasništvu i manjem državnom mešanju u ekonomiju.*

Odnos prema redistribuciji ne predstavlja pouzdanu liniju podele. I birači SNS-a i birači Studentske liste pokazuju podršku državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima. Iako je ponderisani prosek među biračima Studentske liste nešto viši, test nije potvrdio da je reč o statistički pouzdanoj razlici.

Nalazi ukazuju na to da je podela između dve najveće trenutno opredeljene biračke grupe mnogo oštija u odnosu prema političkom pluralizmu i institucionalnim ograničenjima vlasti nego u pogledu ekonomskih i kolektivističkih vrednosti. Drugim rečima, *birači SNS-a i Studentske liste snažno se razlikuju u političkoj dimenziji liberalizma, ali istovremeno dele*

značajne elemente kolektivističke i redistributivne orijentacije. To predstavlja prvi pokazatelj da su građani oko političkih aktera i pitanja vlasti podeljeniji nego oko pojedinih ekonomskih i društvenih vrednosti.

Vrednosni profili potencijala podrške političkim opcijama

Poređenje potencijala podrške pruža širu sliku političkih preferencija od same izborne namere, jer obuhvata i građane koji određenu političku opciju trenutno ne bi nužno izabrali, ali iskazuju određeni stepen otvorenosti da je podrže. Rezultati još jednom pokazuju da se *potencijali političkih opcija razlikuju prvenstveno prema demokratsko-pluralističkoj i, u nešto manjoj meri, tržišnoj orijentaciji, dok su razlike u odnosu prema ekonomskoj redistribuciji znatno manje.*

Tabela 7. Prosečne vrednosti dimenzija liberalnih stavova unutar potencijala podrške

<i>Potencijal podrške</i>	<i>Individualizam</i>	<i>Protivljenje redistribuciji</i>	<i>Demokratsko-pluralistička orijentacija</i>	<i>Tržišna orijentacija</i>
SNS	1,92*	2,03	3,18*	2,67*
Studentska lista	2,24*	2,21	3,92*	2,94*
SPS	2,02	2,03	3,04*	2,96
proEU opozicija	2,43	2,11	4,08*	3,06*
NPS koalicija	2,33	2,18	3,74	3,05*
Prosek populacije	2,08	2,10	3,60	2,80

* Napomena: Prikazane su ponderisane prosečne vrednosti. Sve dimenzije imaju raspon od 1 do 5. Viša vrednost označava izraženiji individualizam, snažnije protivljenje redistribuciji, izraženiju demokratsko-pluralističku orijentaciju i izraženiju tržišnu orijentaciju. Zvezdica označava statistički značajnu razliku između potencijala i protivnika odgovarajuće opcije (t-test na neponderisanim podacima, $p < 0,05$). Grupe potencijala se delimično preklapaju i ne predstavljaju međusobno isključive biračke segmente.⁹

⁹ Pokazatelji potencijala podrške ne predstavljaju međusobno isključive biračke grupe, već obuhvataju sve građane koji iskazuju pliću ili dublju spremnost da podrže određenu političku opciju. Zbog toga isti ispitanik može pripadati potencijalu više opcija. U podacima, 49,1% ispitanika pripada potencijalu samo jedne opcije, dok 34,7% pripada potencijalu najmanje dve opcije. Među ispitanicima koji pripadaju bar jednom potencijalu,

Najjasnija vrednosna razlika odnosi se na demokratsko-pluralističku orijentaciju. Najviše prosečne vrednosti beleže potencijali proEU opozicije (4,08) i Studentske liste (3,92), dok su najniže vrednosti zabeležene među potencijalima SPS-a (3,04) i SNS-a (3,18). Potencijal SNS-a značajno je manje demokratsko-pluralistički orijentisan od protivnika te opcije, dok je potencijal Studentske liste značajno više orijentisan ka demokratskim slobodama, političkom pluralizmu i podeli vlasti od njenih protivnika. Slična, pozitivna razlika utvrđena je i kod potencijala proEU opozicije. Kod SPS-a je smer obrnut: njegov potencijal pokazuje nižu demokratsko-pluralističku orijentaciju od protivnika ove opcije. Kod potencijala NPS koalicije nije utvrđena statistički značajna razlika na ovoj dimenziji.

Razlike u individualizmu prisutne su, ali su manje dosledne. *Potencijal Studentske liste značajno je više individualistički orijentisan od njenih protivnika, dok je potencijal SNS-a bliži kolektivističkom polu od protivnika SNS-a.* Iako potencijali pro EU opozicije i NPS koalicije imaju relativno visoke prosečne vrednosti individualizma, njihove razlike u odnosu na protivnike tih opcija nisu statistički značajne. Značajna razlika nije pronađena ni kod SPS-a.

Tržišna orijentacija najizraženija je među potencijalima pro EU opozicije (3,06) i NPS koalicije (3,05), a zatim među potencijalima SPS-a (2,96) i Studentske liste (2,94). Potencijali Studentske liste, pro EU opozicije i NPS koalicije značajno su tržišno orijentisaniji od protivnika tih opcija. Nasuprot tome, potencijal SNS-a pokazuje nižu tržišnu orijentaciju od njegovih protivnika. Kod SPS-a, uprkos relativno visokom proseku njegovog potencijala, razlika u odnosu na protivnike nije statistički značajna.

Odnos prema redistribuciji pokazuje sasvim drugačiju sliku. Prosečne vrednosti svih potencijala kreću se u uskom rasponu od 2,03 do 2,21 i ni za jednu političku opciju nije utvrđena statistički značajna razlika između potencijala i protivnika. To pokazuje da podrška merama države usmerenim na smanjivanje razlika u prihodima prelazi granice političkih opredeljenja. *Čak i potencijali koji pokazuju izraženiju tržišnu orijentaciju ne odbacuju nužno redistributivnu ulogu države.*

Nalazi, dakle, ukazuju na *nejednaku vrednosnu polarizaciju*. Političke podele najjasnije prate odnos prema demokratskim institucijama i pluralizmu, a delimično i odnos prema tržištu i individualizmu. Nasuprot tome, redistribucija predstavlja znatno širu tačku saglasnosti. Građani se zato ne dele podjednako oko svih liberalnih vrednosti: stranačke i

41,4% nalazi se u potencijalu više od jedne političke opcije. Rezultate zato treba tumačiti kao poređenje delimično preklapajućih prostora moguće podrške, a ne kao poređenje strogo razdvojenih biračkih blokova.

koalicione preferencije povezane su sa nekim vrednosnim razlikama, ali ne obrazuju dva potpuno zaokružena i međusobno suprotstavljena ideološka bloka.

5.12. Liberalne vrednosti i odnos prema ustavnoj reformi

Pored odnosa između liberalnih vrednosti i političkih preferencija, za procenu reformskog potencijala posebno je važno utvrditi kako su ove vrednosti povezane sa odnosom građana prema Ustavu. Dok prethodno poglavlje pokazuje koliko građani poznaju Ustav, kako ocenjuju njegovu zaštitnu funkciju i u kom obimu žele njegove promene, analiza u nastavku ispituje koje vrednosne orijentacije stoje iza tih stavova i da li pojedine oblasti ustavne reforme mogu da okupe građane različitih političkih i vrednosnih profila.

Tabela 8. Liberalne vrednosti prema proceni zaštitne uloge Ustava

Procena zaštite interesa građana	Individualizam	Protivljenje redistribuciji	Demokratsko- pluralistička orijentacija	Tržišna orijentacija
Slaba zaštita	2,12	2,15	3,85	3,02
Osrednja zaštita	1,92	1,91	3,59	2,65
Snažna zaštita	2,13	2,33	3,14	2,63

* Napomena: Prikazane su ponderisane prosečne vrednosti na skalama od 1 do 5. Viša vrednost označava izraženiji individualizam, snažnije protivljenje redistribuciji, izraženiju demokratsko-pluralističku orijentaciju i izraženiju tržišnu orijentaciju. Ispitanici koji nisu mogli da procene zaštitnu ulogu Ustava ili su naveli da ga ne poznaju dovoljno nisu uključeni¹⁰.

Procena u kojoj meri važeći Ustav štiti interese građana povezana je sa dimenzijama liberalnih stavova, ali obrasci nisu podjednako jasni u svim oblastima. *Najdoslednija povezanost uočava se kod demokratsko-pluralističke orijentacije.* Građani koji smatraju da Ustav *snažno štiti njihove interese imaju niži prosečan rezultat na ovoj dimenziji* (3,14) od onih koji njegovu zaštitu ocenjuju kao osrednju (3,59) ili slabu (3,85). Statistička poređenja

¹⁰ Welchovi testovi pokazali su statistički značajne razlike između grupa u individualizmu (Welch = 8,309; $p < 0,001$), odnosu prema redistribuciji (Welch = 7,639; $p = 0,001$), demokratsko-pluralističkoj orijentaciji (Welch = 8,776; $p < 0,001$) i tržišnoj orijentaciji (Welch = 7,821; $p < 0,001$). Games–Howell poređenja pokazala su da se kod demokratsko-pluralističke orijentacije grupa koja zaštitu ocenjuje kao snažnu razlikuje od grupa koje je ocenjuju kao slabu ($p < 0,001$) i osrednju ($p = 0,045$). Kod tržišne orijentacije potvrđena je samo razlika između slabe i osrednje zaštite ($p < 0,001$). Kod individualizma i odnosa prema redistribuciji srednja kategorija razlikuje se od obe krajnje kategorije, dok razlika između krajnjih kategorija nije statistički značajna.

potvrđuju razliku između grupe koja zaštitu ocenjuje kao snažnu i druge dve grupe, dok razlika između slabe i osrednje zaštite nije dovoljno izražena.

Građani koji *zaštitnu ulogu Ustava ocenjuju kao slabu* pokazuju i *izraženiju tržišnu orijentaciju (3,02) od onih koji je ocenjuju kao osrednju (2,65)*. Međutim, razlika u odnosu na grupu koja smatra da Ustav pruža snažnu zaštitu nije statistički potvrđena. Kod individualizma i odnosa prema redistribuciji pojavljuju se statistički značajne, ali nelinearne razlike: srednja kategorija procene zaštite razlikuje se od obe krajnje kategorije, dok se grupe koje zaštitu ocenjuju kao slabu i snažnu međusobno ne razlikuju. Zbog toga *ove rezultate nije opravdano tumačiti kao jednostavno kretanje od manje ka većoj liberalnoj orijentaciji*.

Nalazi u celini ukazuju da su *građani sa izraženijom demokratsko-pluralističkom orijentacijom kritičniji prema sposobnosti postojećeg Ustava da zaštiti njihove interese*. Ipak, veličina utvrđenih razlika je relativno mala, pa odnos prema Ustavu nije moguće svesti samo na liberalne vrednosne orijentacije.

Željeni obim ustavnih promena takođe je povezan sa pojedinim dimenzijama liberalnih stavova, ali ne sa svim. Najjasnija povezanost postoji kod demokratsko-pluralističke orijentacije, dok tržišna orijentacija ne razlikuje pristalice različitih obima ustavne reforme.

Tabela 9. Liberalne vrednosti prema odnosu prema promeni Ustava

Odnos prema promeni Ustava	Individualizam	Protivljenje redistribuciji	Demokratsko-pluralistička orijentacija	Tržišna orijentacija
Potpuno novi Ustav	2,84	2,91	3,97	2,84
Značajne izmene	2,27	2,19	3,78	2,90
Manje izmene	1,82	1,97	3,64	2,68
Ustav ne treba menjati	2,20	2,29	3,28	2,87

* Napomena: Prikazane su ponderisane prosečne vrednosti na skalama od 1 do 5. Viša vrednost označava izraženiji individualizam, snažnije protivljenje redistribuciji, izraženiju demokratsko-pluralističku orijentaciju i izraženiju tržišnu orijentaciju. Ispitanici koji nisu mogli da procene potrebu za promenom Ustava nisu uključeni.

Demokratsko-pluralistička orijentacija najizraženija je među građanima koji smatraju da je Srbiji potreban potpuno novi Ustav (3,97) ili njegove značajne izmene (3,78), a najniža

među onima koji smatraju da postojeći Ustav ne treba menjati (3,28). Statistička poređenja potvrđuju da su *pristalice značajnih izmena demokratsko-pluralistički orijentisanije od pristalica manjih izmena i građana koji ne žele promenu Ustava*. Građani koji žele potpuno novi Ustav takođe imaju viši rezultat od onih koji smatraju da Ustav ne treba menjati.¹¹ Nalaz ukazuje da je *otvorenost prema obuhvatnijoj ustavnoj reformi povezana sa snažnijom podrškom slobodi govora, političkom pluralizmu i podeli vlasti*.

Kod individualizma se izdvaja grupa koja podržava manje ustavne izmene. Ona je manje individualistički orijentisana od pristalica potpuno novog Ustava, značajnih izmena i zadržavanja postojećeg Ustava. Međutim, između preostale tri grupe nisu potvrđene značajne razlike, pa se individualizam ne povećava ravnomerno sa podrškom obuhvatnijim promenama.

Složen obrazac postoji i kod redistribucije. *Građani koji žele potpuno novi Ustav pokazuju najsnažnije protivljenje državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima*, dok pristalice manjih izmena pokazuju najveću podršku takvim merama. Pristalice značajnih izmena i građani koji ne žele promenu Ustava međusobno se ne razlikuju. Ovaj rezultat treba tumačiti *oprezno*, jer je grupa koja zagovara potpuno novi Ustav znatno manja od ostalih i može okupljati građane sa različitim motivima za temeljnu ustavnu promenu.

Nasuprot tome, *nisu utvrđene statistički značajne razlike u tržišnoj orijentaciji*. Podrška manjoj ulozi države u ekonomiji i privatnom vlasništvu, prema tome, nije sistematski povezana sa željenim obimom promene Ustava.

U celini, spremnost na obuhvatniju ustavnu reformu najjasnije je povezana sa demokratsko-pluralističkim vrednostima. Druge dimenzije ne obrazuju jednostavan obrazac, što pokazuje da *podrška promeni Ustava nije izraz jedinstvenog liberalnog ideološkog profila*.

¹¹ Welchovi testovi pokazali su statistički značajne razlike u individualizmu (Welch = 12,057; $p < 0,001$), odnosu prema redistribuciji (Welch = 10,335; $p < 0,001$) i demokratsko-pluralističkoj orijentaciji (Welch = 8,943; $p < 0,001$), dok razlike u tržišnoj orijentaciji nisu bile statistički značajne (Welch = 1,971; $p = 0,120$). Games–Howell poređenja pokazala su da je grupa koja podržava manje izmene manje individualistički orijentisana od sve tri preostale grupe. Kod odnosa prema redistribuciji grupa koja želi potpuno novi Ustav razlikuje se od svih ostalih grupa, dok pristalice manjih izmena pokazuju veću podršku redistribuciji od pristalica značajnih izmena i građana koji ne žele promenu Ustava. Kod demokratsko-pluralističke orijentacije značajne su razlike između pristalica značajnih i manjih izmena ($p = 0,009$), pristalica značajnih izmena i protivnika promene ($p < 0,001$), kao i između pristalica potpuno novog Ustava i protivnika promene ($p = 0,005$).

6. OD JAVNOG MNJENJA DO REFORME: TRI MOGUĆA PRISTUPA

Ključno pitanje koje je postavljeno za ovaj predlog praktične politike jeste *u kojoj meri u Srbiji postoji vrednosna i društvena osnova za liberalne institucionalne reforme i pod kojim uslovima je moguće graditi širi ili širok reformski konsenzus?* Specifično, *predlog praktične politike traga za okvirom kako institucionalna reforma (što jeste ustavna reforma) može prevazići granice vlast - opozicija i okupiti građane različitih političkih identiteta oko konstitucionalnog usmerenja države?* Korišćeni pristupi uvažavaju nalaze iz istraživanja, dok u zaključcima i preporukama, ovaj predlog praktične politike prati usmerenja liberalnih političkih aktera odnosno namenjen je akterima koji zagovaraju snažnije zagovaranje i promociju liberalnih vrednosti.

Predlog praktične politike ponudiće tri opcije za diskusiju: prvu, koja obuhvata reforme unutar postojećeg okvira i koja se čini *kratkoročno* najoptimalnijom u kontekstu dobijenih javnomnjenjskih nalaza, druga, ograničena promena ustavnog okvira i treća, dalekosežna participativna ustavna reforma koja bi uključila donošenje novog Ustava Srbije.

* Sve opcije su bazirane na istraživačkoj proceni da na kratki i srednji rok, Srbija neće biti društvo s kapacitetima širokog konsenzusa, a kratkoročno u svim postizbornim scenarijima, ni društvo bez izraženih polarizacija.

6.1. Opcija 1: Inkrementalna institucionalna reforma

U ovoj opciji se razmatraju reforme unutar postojećeg ustavnog okvira, usmerene na oblasti u kojima postoji široka društvena podrška. *Ova opcija počiva na istraživačkoj premisi da je segment najbliži vladajućoj većini jedini segment u kojem preovlađuje umerenost po pitanju Ustava.* Taj segment je veliki i po različitim varijablama udaljen od drugih segmenata a pre svih onog koji podržava Studentsku listu. Uz nepoverenje i manjak komunikacije to znači da je i prostor za društveni kompromis sužen. Zato prva opcija nudi kratkoročno najodrživiji model (što je glavna prednost), ali ujedno limitira domete ovih izmena jer neće biti sveobuhvatne (što je najveći nedostatak).

Borba protiv korupcije (47%) i pravosuđe (36,3%) ubedljivo dominiraju kao oblasti koje najveći broj građana želi da vidi promenjene. Implikacija za donosiocima odluka je da postoji jasan, uzak i dobro definisan skup prioriteta (u ovom slučaju su tu korupcija i pravosuđe) oko kojih se okuplja daleko najveći deo javnosti (iz oba velika segmenta), dok je veći broj preostalih ustavnih tema, uključujući i teme koje često dominiraju političkom debatom, u

očima šire javnosti sekundaran ili za njega nema dovoljno interesovanja u ovom trenutku. Drugim rečima, ovo je zona najrealnijeg i najodrživijeg konsenzusa uz limitirane posledice na politički život i nezadovoljstvo segmenta koji je izraženiji predstavnik demokratsko-pluralističke orijentacije. Tom segmentu su promene Ustava i dubina promena važnije nego segmentu vladajuće većine, pa se ova opcija može zagovarati kao jedan u nizu koraka koji bi se mogli uraditi ili kao pledoaje za supstancijalnu ustavnu reformu.

6.2. Opcija 2: Ciljana ustavna reforma

Druga opcija koju razmatra ovaj predlog praktične politike je ograničena promena ustavnog okvira u oblastima u kojima postoje dovoljno snažni društveni i stručni razlozi za intervenciju. Tri su razlike u odnosu na prvu opciju. Najpre, ova opcija izlazi izvan postojećeg ustavno-pravnog okvira (za razliku od prve opcije). Drugo, ona obuhvata sadržajnije i dalekosežnije promene, kao i veći broj oblasti koje bi se reformisale. Na kraju, vrlo važno, ovom procesu bi moralo da prethodi određeni participativni proces evaluacije dosadašnje primene postojećeg Ustava, njegovih vrlina i nedostataka. Ta evaluacija bi morala da ponudi odgovore *na pitanje koje su to oblasti za koje postoje društveni i stručni razlozi za intervenciju.*

Ovaj predlog praktične politike će ponuditi deo odgovora na osnovu uvida u istraživanje, ne pledirajući koje argumente bi mogla da ponudi snažna društvena i stručna debata koja bi tim promenama mogla da prethodi. *Računajući na postojanje velikog jaza između dva segmenta (vladajuća većina i Studentska lista), ova opcija predlaže da se temama koje duboko polarizuju javnost pristupi opreznije i inkluzivno.* To su: izborni sistem, decentralizacija zemlje, način izbora predsednika, ovlašćenja predsednika, ograničenja za funkcionere i zaštita ljudskih prava. To znači da ove teme (zbog svog značaja) ne treba da budu isključene iz javne diskusije, ali da pristup mora ići u pravcu širenja mogućeg konsenzusa.

I ova opcija, sledstveno istraživačkim podacima, treba da obuhvati reforme antikoruptivnog okvira i pravosuđa, ali ona treba da obuhvati i teme koje se nalaze u neutralnom okviru odnosno one koje ne polarizuju dva velika politička segmenta. To su: zaštita životne sredine, lokalna samouprava, ovlašćenja Vlade i status Kosova i Metohije. Ove teme, dakle, nisu statistički pouzdano polarizovane, ali se od tema koje se mogu smatrati ujedinjujućim razlikuju po tome što ih generalno bira mali deo javnosti u svakom segmentu (11%–13%). Ovde je reč o temama koje su van šireg fokusa javnosti u ovom trenutku, a ne o temama oko kojih postoji izražena, aktivna saglasnost. No, iz drugih indikatora i sekundarnih istraživanja je jasno da su ove četiri teme vrlo važne za čitavu javnost (poput statusa

Kosova i Metohije) ili za značajne delove populacije kod preostale tri teme, ali da ih je trenutni polarizovani kontekst ostavio u drugom planu.

6.3. Opcija 3: Novi ustavni i reformski konsenzus

Treća opcija koja se predlaže jeste dugoročniji participativni proces koji bi otvorio širu debatu o institucionalnom uređenju Srbije i uključio građane, stručnu javnost, političke aktere i civilno društvo. Ovo je predlog koji je ostavljen kao poslednja opcija jer u ovoj fazi nekoliko važnih preduslova nije ispunjeno. Najpre i najvažnije, javnost je duboko polarizovana i nemoguće je u kratkoročnom periodu očekivati najširi konsenzus. Te okolnosti se neće promeniti ni posle prevremenih izbora 25. oktobra, ali ishod tih izbora može otvoriti drugačije perspektive i/ili eventualne nove izborne procese. Pretpostavka za otvaranje jednog velikog participativnog procesa ustavne reforme podrazumeva ili da postoji uređen i institucionalizovan javni prostor ili da postoji društvena promena koja takav proces omogućava. Ovaj predlog praktične politike predlaže da se treća opcija razmatra samo ako postoji društveni kontekst koji može garantovati punu participaciju i inkluzivnost.

Budući da je važeći Ustav Srbije usvojen u kontroverzama opterećenom referendumu i, još važnije, u neinkluzivnom procesu, prvi korak u ovoj opciji jeste obezbeđivanje široke inkluzivne platforme za ustavnu reformu. Taj proces mora biti praćen otvaranjem svih oblasti, ne samo nekih i uvažavajući stavove, ne samo građana već i svih drugih zainteresovanih strana. Ukoliko se ova opcija razmatra, ona mora da bude sveobuhvatna i planirana na dugoročni period.

7. KAKO PROŠIRITI PROSTOR ZA LIBERALNE REFORME?

Rezultati istraživanja pokazuju da prostor za liberalne reforme u Srbiji postoji, ali da se on ne može graditi na pretpostavci o postojanju jedinstvenog liberalnog biračkog ili vrednosnog bloka. Liberalne vrednosti nisu objedinjene u jedinstven ideološki paket, dok politička polarizacija nije podjednako izražena u svim oblastima. Zbog toga reformski pristup treba graditi postepeno: polazeći od pitanja oko kojih već postoji šira saglasnost, uz istovremeno stvaranje uslova za otvorenu i informisanu raspravu o pitanjima oko kojih su razlike među građanima znatno veće.

7.1. Preporuke za institucije i donosiocje odluka

Ovde se prezentuju mogući konkretni koraci za jačanje institucija, transparentnosti, odgovornosti i participativnosti reformskih procesa.

- *Početi od oblasti u kojima već postoji društvena osnova za reformu.* Borba protiv korupcije i unapređenje pravosuđa izdvajaju se kao najsnažnije tačke saglasnosti među građanima različitih političkih opredeljenja. One predstavljaju najpogodniju početnu tačku za reforme koje mogu prevazići postojeću podelu vlast-opozicija.
- *Institucionalne reforme vezivati za njihove konkretne efekte na život građana.* Nezavisnost institucija, vladavinu prava i podelu vlasti treba operacionalizovati kroz jednakost pred zakonom, zaštitu prava, predvidljivost postupanja države, transparentno korišćenje javnih sredstava i odgovornost nosilaca javnih funkcija.
- *Postepeno širiti reformski okvir.* Nakon pitanja oko kojih postoji izraženija saglasnost, moguće je otvarati oblasti u kojima političke razlike nisu dominantne, ali koje trenutno nisu među prioritetima građana. Time se reformska agenda može širiti bez istovremenog otvaranja svih politički najosetljivijih pitanja.
- *Ciljanim ustavnim promenama treba da prethodi evaluacija postojećeg ustavnog okvira.* Pre definisanja konkretnih rešenja potrebno je identifikovati probleme u primeni Ustava i uključiti stručnu javnost, civilno društvo i građane u procenu oblasti u kojima postoje opravdani razlozi za promene.
- *Sveobuhvatnu ustavnu reformu vezati za odgovarajuće društvene i institucionalne predušlove.* Novi ustavni konsenzus teško je graditi u uslovima duboke političke polarizacije. Ukoliko se takav proces otvori, mora biti dugoročan, transparentan i dovoljno inkluzivan da njegovi rezultati ne budu percipirani kao projekat samo jednog političkog bloka.

7.2. Preporuke za političke aktere

Ovde se prezentuju mogućnosti izgradnje reformskog konsenzusa koji prevazilazi postojeće partijske podele.

- *Razdvojiti reformska pitanja od logike vlast–opozicija gde god je to moguće.* Istraživanje pokazuje da politička polarizacija ne podrazumeva jednaku vrednosnu udaljenost u svim oblastima. Reformski konsenzus zato treba graditi po konkretnim pitanjima, a ne očekivati prethodnu saglasnost o ukupnom političkom ili ideološkom pravcu.
- *Prioritet dati temama koje omogućavaju međublokovsku saradnju.* Borba protiv korupcije i pravosuđe predstavljaju najjasniji prostor za takav pristup. Uspeh u ovim oblastima mogao bi da stvori iskustvo saradnje koje olakšava otvaranje složenijih institucionalnih pitanja.
- *Polarizujuća pitanja otvarati kroz proces, a ne kroz gotova rešenja.* Izborni sistem, decentralizacija, način izbora i ovlašćenja predsednika, ograničenja za nosioce funkcija i zaštita ljudskih prava zahtevaju širu političku i društvenu deliberaciju. Kod takvih pitanja kvalitet i inkluzivnost procesa postaju posebno važni.
- *Ne tretirati biračke potencijale kao zatvorene vrednosne blokove.* Značajan deo građana otvoren je prema više političkih opcija, što pokazuje da postoje prostori preklapanja koji se mogu aktivirati oko konkretnih politika.
- *Institucionalna pravila odvojiti od kratkoročnog političkog interesa.* Što su predložene promene dublje, to je važnije da u njihovom definisanju učestvuje širi krug političkih i društvenih aktera i da se obezbedi kontinuitet reformi nezavisno od promene odnosa političkih snaga.

7.3. Preporuke za civilno društvo, think tank organizacije i liberalne fondacije

Ovde se prezentuju preporuke na način da dođe do preusmeravanja sa promocije apstraktnih ideoloških pojmova na konkretne vrednosti i politike za koje postoji društveni potencijal.

- *Promovisati konkretne vrednosti i politike, a ne očekivati prihvatanje liberalizma kao jedinstvenog ideološkog paketa.* Građani mogu istovremeno podržavati tržišnu ekonomiju, snažnu socijalnu ulogu države i pojedine stavove koji nisu demokratsko-pluralistički. Reformske strategije treba prilagoditi toj vrednosnoj složenosti.
- *Identifikovati teme oko kojih se mogu graditi šire vrednosne koalicije.* Borba protiv korupcije, jednakost pred zakonom i efikasno pravosuđe predstavljaju neposredan prostor za takve koalicije. Potencijal postoji i u povezivanju institucionalne odgovornosti sa ekonomskom sigurnošću i socijalnom odgovornošću.
- *Raditi i sa građanima koji se ne identifikuju kao liberalni.* Ciljna grupa liberalnih organizacija ne treba da bude ograničena na već uverene pristalice liberalnih vrednosti. Istraživanje pokazuje da pojedinačne liberalne politike imaju potencijal i među grupama koje po drugim pitanjima pripadaju drugačijim vrednosnim profilima.
- *Povezati liberalne reforme sa svakodnevnim interesima građana.* Vladavina prava znači jednaku primenu zakona; nezavisne institucije znače zaštitu od arbitrarnosti; tržišna konkurencija znači više izbora i manje privilegija; transparentnost znači mogućnost kontrole trošenja javnog novca. Takve veze treba učiniti centralnim delom zagovaračkih aktivnosti.
- *Investirati u istraživanje jezika kojim se govori o reformama.* Potrebno je sistematski testirati kako različiti segmenti građana razumeju pojmove slobode, tržišta, države, demokratije, institucija i ustavnih promena. Cilj nije samo pronaći „privlačniju“ formulaciju, već utvrditi koji jezik najjasnije povezuje određenu reformu sa vrednostima i interesima različitih grupa.
- *Graditi infrastrukturu za buduću ustavnu debatu.* Think tank organizacije i fondacije mogu doprineti evaluaciji postojećeg ustavnog sistema, komparativnim analizama, stručnim forumima, građanskim konsultacijama i drugim participativnim formatima pre nego što se otvori formalni proces ustavnih promena.

7.4. Preporuke za komunikaciju reformi

Ovde se prezentuje kako različitim vrednosnim segmentima građana govoriti o slobodi, institucijama, tržištu, odgovornosti države i ustavnim promenama bez nepotrebne ideološke polarizacije.

- *Od ideoloških etiketa preći ka konkretnim koristima.* Reforme ne treba prvenstveno predstavljati kao „liberalne“, „proevropske“ ili kao deo šireg ideološkog projekta, već kroz probleme koje rešavaju i prava i koristi koje obezbeđuju građanima.

- *Slobodu komunicirati i kao zaštitu.* Za građane koji snažnije vrednuju individualnu autonomiju naglasak može biti na slobodi izbora i ograničavanju intervencije države. Za druge segmente isti princip može biti razumljiviji kroz zaštitu građana od samovolje, zloupotrebe moći i nejednake primene pravila.
- *Institucije približiti svakodnevnom iskustvu.* Podela vlasti, nezavisnost institucija i vladavina prava ne treba da ostanu ustavno-pravni pojmovi. Njihova komunikacija treba da odgovori na jednostavno pitanje: šta građanin dobija time što postoje institucije koje mogu da ograniče moć bilo koje vlasti?
- *Ne suprotstavljati tržište i socijalnu sigurnost.* Nalazi ne potvrđuju jednostavnu podelu na građane koji žele tržište i one koji žele snažnu državu. Komunikacija ekonomskih reformi zato može povezivati konkurenciju, preduzetništvo i ekonomsku inicijativu sa socijalnom sigurnošću i smanjivanjem velikih nejednakosti.
- *Ustavnu reformu prevesti sa nivoa dokumenta na nivo pravila.* Umesto pitanja „da li treba menjati Ustav“, javnu debatu treba strukturisati oko toga koja pravila funkcionišu, koja ne funkcionišu i šta bi konkretna promena značila za odnos građana i države.

Komunikaciju prilagoditi vrsti reformske teme. Teme se mogu posmatrati kroz tri komunikacione zone:

- Teme konsenzusa - naglasak na konkretnoj akciji i rezultatima, posebno kod borbe protiv korupcije i pravosuđa;
- Teme mogućeg konsenzusa - naglasak na informisanju, argumentima i postepenom uključivanju građana;
- Teme polarizacije - naglasak na legitimnosti procesa, pluralnosti stavova i stvaranju prostora za deliberaciju pre opredeljivanja o konkretnim rešenjima.

Centralna komunikaciona poruka liberalnih reformi zato ne mora biti zahtev da građani prihvate određenu ideološku oznaku. Održiviji pristup je pokazati da sloboda, odgovorne institucije, tržišna inicijativa i socijalna sigurnost mogu predstavljati međusobno kompatibilne elemente uređenja koje građanima pruža više sigurnosti, predvidljivosti i kontrole nad odlukama koje utiču na njihov život.

8. ZAKLJUČAK

8.1. Liberalizam bez etikete

Liberalni reformski potencijal Srbije ne treba meriti samo brojem građana koji sebe identifikuju kao liberale ili prihvataju liberalizam kao zaokružen ideološki sistem.

Relevantnije pitanje jeste koliko građana - uključujući one koji se politički ili ideološki ne smatraju liberalima - podržava konkretne principe poput vladavine prava, institucionalnih ograničenja vlasti, individualnih sloboda, političkog pluralizma, tržišne konkurencije, preduzetništva i odgovornosti institucija.

Upravo na preseku tih stavova treba tražiti potencijal za stvaranje širih društvenih koalicija za institucionalne i demokratske reforme.

8.2. Vrednosti izvan stranačkih granica

Rezultati pokazuju da političke podele u Srbiji imaju vrednosnu osnovu, ali da građani nisu raspoređeni u dva potpuno zaokružena i međusobno suprotstavljena ideološka bloka. Povezanost političkih preferencija i liberalnih vrednosti zavisi od toga koja se dimenzija posmatra. Najizraženije razlike postoje u odnosu prema demokratskim institucijama i pluralizmu, dok su podele znatno manje kada je reč o ekonomskoj redistribuciji. Individualizam i tržišna orijentacija nalaze se između ova dva pola: povezani su sa pojedinim političkim opredeljenjima, ali ne prate dosledno granice između vlasti i opozicije, niti tradicionalnu podelu na levicu i desnicu.

Tabela 10. Političke podele i prostor vrednosnog približavanja

Dimenzija	Izraženost političkih razlika	Osnovni nalaz
<i>Demokratsko-pluralistička orijentacija</i>	Visoka	Najjasnije razlikuje odnos prema stanju u zemlji, promenama, političkim opcijama i ustavnoj reformi
<i>Individualizam-kolektivizam</i>	Umerena	Razlike postoje, ali nisu dosledne u svim političkim i institucionalnim poređenjima
<i>Tržišna orijentacija</i>	Umerena	Prelazi partijske i tradicionalne ideološke granice; prisutna je u različitim opozicionim potencijalima, ali i u potencijalu SPS-a
<i>Odnos prema redistribuciji</i>	Niska	Podrška smanjivanju ekonomskih nejednakosti široko je prisutna u različitim političkim grupama

Demokratsko-pluralistička orijentacija predstavlja najjasniju vrednosnu liniju političke podele. Građani koji smatraju da se Srbija kreće u lošem smeru, zalažu se za promene i podržavaju Studentsku listu ili proevropsku opoziciju pokazuju izraženiju podršku slobodi govora, višepartijskom sistemu i podeli vlasti. Nasuprot tome, niže vrednosti ove dimenzije zabeležene su među biračima i potencijalom SNS-a i SPS-a. Demokratsko-pluralističke vrednosti povezane su i sa odnosom prema Ustavu: građani koji kritičnije ocenjuju njegovu sposobnost da zaštiti njihove interese i oni koji podržavaju obuhvatnije ustavne izmene u proseku su više demokratsko-pluralistički orijentisani. Političke podele se, prema tome, ne odnose samo na političke aktere, već i na odnos prema institucijama i načinu vršenja vlasti.

Individualizam predstavlja slabiju i manje doslednu liniju podele. Građani koji žele političke promene, kao i birači Studentske liste, u proseku su više individualistički orijentisani, dok su građani skloniji stabilnosti i potencijalu SNS-a bliži kolektivističkom polu. Ipak, individualizam ne razlikuje dosledno sve političke potencijale i nema jednostavnu povezanost sa procenom zaštitne uloge Ustava. Odnos prema prvenstvu pojedinca ili zajednice zato nije moguće svesti na partijsku pripadnost.

Tržišna orijentacija takođe prelazi uobičajene političke i ideološke granice. Više vrednosti zabeležene su među građanima koji žele promene i smatraju da se zemlja kreće u lošem smeru, kao i među biračima Studentske liste. Istovremeno, relativno izraženu tržišnu orijentaciju pokazuju potencijali proevropske opozicije, NPS koalicije i Studentske liste, ali i potencijal SPS-a. Tržišna orijentacija nije povezana sa željenim obimom ustavnih promena. Ovakav raspored pokazuje da odnos prema tržištu nije dovoljan da jasno razdvoji političke blokove.

Najširi prostor vrednosnog približavanja postoji u odnosu prema redistribuciji. Ni u podeli na podršku postojećem smeru i želju za promenom, ni između birača SNS-a i Studentske liste, niti između potencijala različitih političkih opcija nisu utvrđene značajne razlike u podršci državnim merama za smanjivanje razlika u prihodima. Čak i građani i politički potencijali sa izraženijom tržišnom orijentacijom ne odbacuju nužno redistributivnu ulogu države. Tržišna privreda i zahtev za ekonomskom sigurnošću zato se u stavovima građana ne pojavljuju kao međusobno isključive vrednosti.

Na odsustvo zatvorenih političko-vrednosnih blokova ukazuje i preklapanje potencijala podrške. Više od trećine svih ispitanika, odnosno 34,7%, pripada potencijalu najmanje dve političke opcije. Među građanima koji ulaze u makar jedan potencijal podrške, 41,4% otvoreno je prema više političkih opcija. To pokazuje da se prostor moguće političke podrške ne može posmatrati kao skup potpuno razdvojenih biračkih grupa.

Na pitanje da li su građani više podeljeni oko političkih aktera nego oko konkretnih vrednosti zato nije moguće dati jednoznačan odgovor. Jedino u oblasti demokratskih institucija političke preferencije prate stvarne vrednosne razlike. Međutim, u pitanjima redistribucije, a delimično i tržišne orijentacije i individualizma, granice između političkih grupa mnogo su propusnije. Politička polarizacija je, dakle, šira i oštrija od vrednosne polarizacije u pojedinim oblastima, ali nije potpuno odvojena od vrednosti.

Ovi nalazi upućuju na postojanje osnove za širi reformski konsenzus, ali ne oko jedinstvenog paketa koji bi bio označen kao „liberalan“. Šira podrška verovatnije se može graditi povezivanjem institucionalnih reformi sa socijalnom sigurnošću, smanjivanjem nejednakosti i konkretnom zaštitom interesa građana. Demokratske institucije, tržišna privreda i socijalna odgovornost u stavovima građana ne moraju biti suprotstavljeni ciljevi. Upravo njihovo povezivanje može predstavljati osnovu za reformsku koaliciju koja prelazi postojeće partijske granice.

8.3. Uslovi za širi reformski konsenzus

Ključno pitanje koje se postavlja jeste može li institucionalna reforma prevazići granicu vlast-opozicija i okupiti građane različitih političkih identiteta?

Rezultati istraživanja pokazuju da takva mogućnost postoji, ali da podrška institucionalnim reformama neće nastati automatski niti će se zasnivati na prihvatanju jedinstvenog liberalnog ideološkog programa. Građani različitih političkih opredeljenja dele pojedine vrednosti i reformske prioritete, ali se istovremeno značajno razlikuju u odnosu prema demokratiji, političkom pluralizmu i podeli vlasti. *Institucionalna reforma zato može prevazići granicu vlast-opozicija samo ako se gradi oko konkretnih interesa i problema građana, uz izbegavanje identifikovanja reforme sa jednom političkom stranom.*

Političke preferencije najjasnije su povezane sa demokratsko-pluralističkom orijentacijom. Građani koji žele političke promene i podržavaju Studentsku listu ili proevropsku opoziciju u većoj meri podržavaju slobodu govora, višepartijski sistem i podelu vlasti. Niže vrednosti ove dimenzije zabeležene su među biračima i potencijalom SNS-a i SPS-a. To znači da reformska pitanja koja neposredno zadiru u način vršenja vlasti, kontrolu institucija i ograničavanje političke moći već nose snažno političko značenje. Njihovo predstavljanje kao projekta opozicije ili obračuna sa biračima vlasti dodatno bi smanjilo mogućnost šire podrške.

Ipak, političke grupe nisu vrednosno homogene niti međusobno potpuno zatvorene. Individualizam i tržišna orijentacija ne prate dosledno granicu između vlasti i opozicije, dok podrška smanjivanju ekonomskih nejednakosti prelazi gotovo sve političke granice. Dodatno, više od trećine građana pripada potencijalu podrške najmanje dve političke

opcije. Postoji, dakle, značajan prostor građana čiji politički identitet nije čvrsto vezan za samo jedan blok i kojima se može obratiti preko konkretnih reformskih sadržaja.

Nalazi o odnosu prema Ustavu potvrđuju postojanje reformske osnove, ali ukazuju i na njene granice. Većina građana podržava neki oblik ustavne promene, ali se najveći deo opredeljuje za manje, a ne radikalne izmene. Građani sa izraženijom demokratsko-pluralističkom orijentacijom kritičniji su prema zaštitnoj ulozi postojećeg Ustava i otvoreniji prema obuhvatnijim promenama. Istovremeno, ograničena upoznatost građana sa sadržajem Ustava znači da podršku reformi nije moguće graditi samo na stručnim i apstraktnim argumentima.

9. Aneks: Eksplorativna mapa vrednosnih profila građana

Kako bi se proverilo da li se građani mogu rasporediti u nekoliko prepoznatljivih vrednosnih grupa, sprovedena je dodatna klaster analiza na osnovu četiri prethodno izdvojene dimenzije: individualizma-kolektivizma, demokratsko-pluralističke orijentacije, tržišne orijentacije i odnosa prema redistribuciji.

Rezultati *ne potvrđuju postojanje dva približno jednaka i jasno odvojena vrednosna pola*, između kojih bi se nalazila mala grupa „hibridno“ orijentisanih građana. Automatski statistički postupak nije prepoznao više prirodno odvojenih grupa, dok su naknadno proverena rešenja sa dva, tri i četiri klastera pokazala relativno slabu razdvojenost. Zbog toga *prikazane grupe treba razumeti kao eksplorativne vrednosne profile, a ne kao čvrsto formirane društvene tipove*.

U opisnom rešenju sa tri profila izdvaja se *velika, vrednosno mešovita većina* koja obuhvata 79,2% građana sa validnim podacima. Ovaj profil *karakterišu kolektivistička orijentacija i podrška redistributivnoj ulozi države, uz umerenu demokratsko-pluralističku i tržišnu orijentaciju*. Njega zato nije opravdano označiti kao jednostavno konzervativan ili neliberalan.

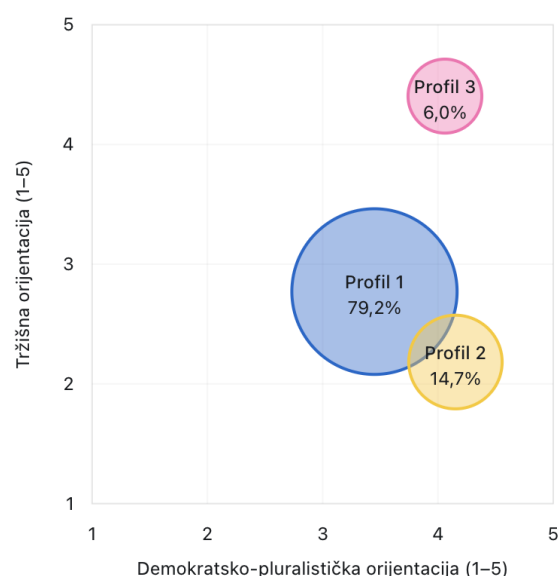
Drugi profil obuhvata 14,7% građana i *povezuje izražen individualizam, demokratsko-pluralističku orijentaciju i protivljenje redistribuciji* sa relativno niskom tržišnom orijentacijom. *Treći i najmanji profil*, kojem pripada 6,0% građana, kombinuje *veoma izraženu tržišnu i demokratsko-pluralističku orijentaciju sa kolektivističkim odnosom prema interesima pojedinca i zajednice*.

Ove kombinacije dodatno potvrđuju da liberalne vrednosti u javnosti nisu organizovane duž jedne jedinstvene ose.

Grafikon 7. Eksplorativna mapa vrednosnih profila građana i političkih potencijala¹²

Vrednosni profili građana i političkih potencijala

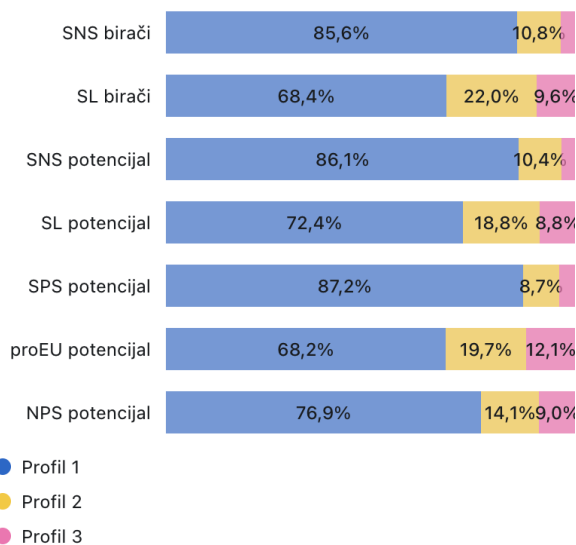
Mapa profila

- Socijalno-kolektivistička većina · 79,2%
- Individualistički demokratski pluralisti · 14,7%
- Tržišni demokratski kolektivisti · 6,0%

Veličina kruga označava ponderisani udeo profila. Profili su eksplorativni: automatski postupak nije utvrdio jasno odvojene klustere, a iznuđeno troklastersko rešenje ima slabu razdvojenost.

Sastav birača i potencijala podrške

* Grafikon je AI generisan sadržaj.

Političke grupe razlikuju se prema zastupljenosti ovih profila, ali nijedna od njih ne predstavlja potpuno zaseban vrednosni blok. Široki socijalno-kolektivistički profil obuhvata 85,6% birača SNS-a i 68,4% birača Studentske liste. Dva manja, izraženije demokratsko-pluralistička profila zajedno obuhvataju 14,4% birača SNS-a i 31,6% birača Studentske liste.

¹² Metodološka napomena: Profili su dobijeni eksplorativnom TwoStep klaster analizom standardizovanih vrednosti četiri dimenzije, bez ponderisanja prilikom formiranja klastera. Ponder je primenjen naknadno radi procene njihove zastupljenosti u populaciji. Automatski BIC kriterijum izdvojio je jedno-klastersko rešenje, dok su iznuđena rešenja sa više klastera imala slabu razdvojenost. Zbog toga se troklastersko rešenje koristi isključivo kao ilustrativna i opisna mapa, a ne kao potvrđena tipologija stanovništva.

Sličan obrazac postoji i kod potencijala podrške. Široki većinski profil čini 86,1% potencijala SNS-a, 87,2% potencijala SPS-a, 72,4% potencijala Studentske liste, 68,2% potencijala proevropske opozicije i 76,9% potencijala NPS koalicije. Dva manja profila najzastupljenija su unutar potencijala proevropske opozicije i Studentske liste, ali postoje i među potencijalnim pristalicama ostalih opcija.

Rezultati, dakle, ne ukazuju na postojanje „potkovice“ sa dva približno jednaka vrednosna pola. Umesto toga, pokazuju veliku zajedničku i unutrašnje heterogenu osnovu, uz manje grupe koje liberalne vrednosti kombinuju na različite načine. Hibridnost se zato ne pojavljuje samo kao osobina malog broja građana između dva pola, već kao šira karakteristika vrednosnih orijentacija u Srbiji.

10. Executive summary

The *public opinion survey*, conducted on a nationally representative sample of 1,000 adult citizens of Serbia between 20 and 31 August 2026, *reveals a society that is divided, but not necessarily irreconcilably so*. Citizens are almost evenly split both over the direction in which the country is heading and over whether Serbia needs stability or change. The latter is closely associated with the former, while age emerges as its strongest predictor: 65% of young people aged 18–29 favour change, compared with 29% of those aged 60 and above.

Although a majority (58.7%) agree in principle that democracy is always preferable to other forms of government, nearly one-third of citizens do not share this unconditional commitment. At the same time, there is a strong and broad consensus against an overt concentration of power, alongside substantial support for economic solidarity that cuts across party lines.

The Constitution of Serbia remains poorly understood - only 29% of citizens report being familiar with it - and is predominantly perceived as a document that does not sufficiently protect citizens' interests. This creates space both for reform and for more effective communication of the safeguards already embedded in the existing constitutional framework. Although 71% of citizens support some form of constitutional change, the extent of that support is sharply polarised along political lines. Only 4.8% of the core constituency of the governing majority support constitutional change, compared with as many as 53.7% among respondents aligned with the student segment.

When examining the specific areas that citizens would change, a clear but relatively narrow area of genuine, statistically confirmed consensus emerges: *the fight against corruption and judicial reform are the only two issues ranked equally highly across all political constituencies*. By contrast, the electoral system, restrictions on public office-holders, and the protection of human rights are highly polarising issues and closely associated with respondents' political positioning.

Citizens' liberal values do not form a single, coherent ideological construct. Support for political freedoms, individualism, the market economy, and redistribution represents four related but distinct dimensions. Citizens may simultaneously support a market economy, stronger social protection, and certain institutionally illiberal positions.

A democratic-pluralist orientation constitutes the clearest value-based line of political division. It is more pronounced among citizens who believe that Serbia is moving in the wrong direction, favour political change, and support the Student List or the pro-European opposition. Lower levels are recorded among voters and potential supporters of SNS and SPS.

Attitudes towards redistribution constitute the broadest area of agreement. Support for government measures aimed at reducing income inequalities is present among citizens with different political preferences. No significant differences were identified either between SNS and Student List voters or among the potential electorates of different political options.

A market-oriented outlook does not follow a simple government-opposition or left-right divide. Relatively strong market orientations are found among the potential electorates of the pro-European opposition, the NPS coalition and the Student List, but also among the potential electorate of SPS. At the same time, a market orientation does not necessarily imply opposition to the social role of the state.

Political constituencies are not closed and mutually exclusive electoral blocs. More than one-third of citizens, or 34.7%, fall within the potential electorate of at least two political options. Among citizens who belong to the potential electorate of at least one political option, 41.4% are open to supporting more than one option.

Citizens with a stronger democratic-pluralist orientation are more critical of the existing Constitution and more open to more extensive constitutional change. However, support for constitutional reform does not reflect a single liberal value profile: individualism, market orientation, and attitudes towards redistribution are not associated with the preferred scope of constitutional change in the same way.

Citizens are not equally divided on all values and policy issues. Political preferences reflect genuine differences in attitudes towards democracy, pluralism, and the separation of powers, while differences are less pronounced in the economic sphere, particularly with regard to redistribution. Political polarisation is therefore, in some areas, more pronounced than the underlying value distance between citizens.

Institutional reform can transcend the government-opposition divide, but not if it is framed as an abstract ideological project or as the programme of a single political bloc. The greatest potential lies in a reform approach that is gradual, politically inclusive, and focused on tangible benefits: equality before the law, protection of rights, institutional independence, the fight against corruption, and economic security.

The basis for a broader reform consensus lies in linking democratic institutions with social responsibility. The findings suggest that a market economy, institutional constraints on political power, and the reduction of economic inequalities need not be competing objectives in citizens' views.

This policy paper proposes three options for discussion: the first focuses on constitutional amendments within the existing framework and on issues around which there is already a degree of consensus; the second envisages limited constitutional reform conducted through an inclusive process; and the third considers a comprehensive and coherent reform of the constitutional framework as a whole.

Based on the findings, the following conditions can be identified under which institutional reform could attract support beyond existing political blocs:

1. *Reform should be framed in terms of tangible protections for citizens.* The separation of powers, judicial independence, and institutional accountability should be linked to *everyday concerns*: equality before the law, protection of rights, the fight against corruption, and safeguards against the arbitrary exercise of political power.
2. *Changes should be gradual, clearly defined, and explained in accessible terms.* While there is broad support for constitutional change, support is strongest for more limited amendments. This points to the value of *precise reform proposals with clear and tangible implications, rather than a vague call for a comprehensive overhaul of the system.*
3. *Institutional and economic reforms should not be presented as being at odds with social security.* Broad support for redistribution suggests that a reform agenda based exclusively on deregulation and a reduced role for the state would have limited reach. *Market-oriented reforms may attract broader support when combined with protection against economic risks and measures aimed at reducing inequality.*
4. *Reform should not be presented as the exclusive project of a single political bloc.* When institutional changes become identified with a particular party or opposition identity, citizens may assess them primarily through their attitudes towards the political actor concerned rather than on the substance of the proposals. *Broader support therefore requires the involvement of diverse social and political groups in defining the objectives of reform.*

5. *The reform process must be participatory and well informed.* Limited public knowledge of the Constitution increases *the importance of clearly communicating reform proposals, ensuring access to relevant information, organising meaningful public consultations, and enabling citizens to understand* how the proposed changes would affect their rights and position.
6. *Areas of potential consensus should be distinguished from issues involving genuine value-based conflict.* Social security, the reduction of inequality, and tangible protections of citizens' rights provide a broader basis for convergence. By contrast, attitudes towards the separation of powers and political pluralism remain an important line of division and require longer-term efforts to strengthen democratic political culture.

Institutional reform can therefore transcend the government–opposition divide, particularly when conceived as a set of concrete and gradual changes that citizens recognise as strengthening the protection of their rights and interests. It is less likely to attract broad support if presented as an abstract liberal project, a demand for a complete break with the existing order, or the programme of a single political camp. The potential for a broader reform consensus lies precisely in linking democratic institutions with social security, tangible protections for citizens, and a politically inclusive reform process.

October 2026 in Belgrade

www.flpp.rs